

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Reactiedocument

*Zienswijzen op de Notitie Reikwijdte en Detailniveau
voor het planMER bij de nieuwe Nota Ruimte*

november 2023

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
1.1	Naar een nieuwe Nota Ruimte	3
1.2	De procedure van de plan-milieueffectrapportage	3
1.3	Leeswijzer	5
2	Indieners zienswijzen en reactieproces	6
2.1	Indieners zienswijzen	6
2.2	Reactieproces	7
3	Zienswijzen en reactie	8
4	Begrippenlijst	88

1 Inleiding

1.1 Naar een nieuwe Nota Ruimte

Nederland staat voor grote en urgente opgaven in de leefomgeving: ten aanzien van woningbouw, landbouw en natuur, water en bodem, duurzame energie, de (circulaire) economie en het omgaan met klimaatverandering. De ruimte is schaars, de opgaven zijn groot en de context is uitdagend. Dit vraagt om het maken van keuzes. De Nota Ruimte, die de huidige Nationale Omgevingsvisie (NOVI) zal vervangen, zal richtinggevende uitspraken doen voor de lange termijn (tot 2050) en een doorkijk geven voor de zeer lange termijn (tot 2100). De Nota Ruimte wordt opgesteld door de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties mede namens de ministers van Economische Zaken en Klimaat, Infrastructuur en Waterstaat, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en Volksgezondheid, Welzijn en Sport, de ministers voor Klimaat en Energie, en Natuur en Stikstof en de staatssecretarissen van Infrastructuur en Waterstaat, Defensie, en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Met de Nota Ruimte herneemt het Rijk regie in de ruimtelijke ordening om rechtvaardige keuzes te maken en om ervoor te zorgen dat ook toekomstige generaties verzekerd zijn van een hoge kwaliteit van de leefomgeving.

1.2 De procedure van de plan-milieueffectrapportage

De Nota Ruimte zal richtinggevende uitspraken doen die een concrete uitwerking krijgen op de leefomgeving. Deze uitspraken kunnen daardoor gevolgen hebben voor het milieu. Voor dergelijke plannen moet de procedure van de milieueffectrapportage worden doorlopen¹. Men spreekt dan van een plan-milieueffectrapportage (plan-mer). Door een plan-mer in te zetten, wordt de milieu-impact volwaardig meegenomen als integraal onderdeel van de besluitvorming. Voor de Nota Ruimte is ervoor gekozen om een plan-milieueffectrapport (planMER) op te stellen op basis van vier toekomstbeelden voor Nederland. Op die manier kunnen er geïnformeerde beslissingen worden gemaakt bij het opstellen van een voorkeursvariant. Ten behoeve van de leesbaarheid wordt verderop in dit document simpelweg gesproken over mer en MER².

Ter voorbereiding op het MER is in de Notitie Reikwijdte en Detailniveau (NRD) beschreven welke onderwerpen (reikwijdte) in het MER onderzocht zullen worden en met welke diepgang (detailniveau). De milieueffectrapportage zal gelijk oplopen met de ontwikkeling van de ontwerp-Nota Ruimte. De milieueffectrapportage bestaat uit een tijdspad met zes stappen die hieronder worden toegelicht:

1 Kennisgeving (juni 2023)

Er is in de Staatscourant³ en in de Volkskrant kennisgegeven van het voornemen van de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening⁴ – in overeenstemming met de eerder genoemde betrokken ministers en staatssecretarissen – om een nieuwe Nota Ruimte en het bijbehorende milieueffectrapport op te stellen. Ook is er gebruik gemaakt van de zogeheten ‘digitale banner’ om de kennisgeving onder de aandacht te brengen. Deze digitale advertentie met een kleine animatie⁵ was een aantal weken zichtbaar op websites van DPG Media en Mediahuis in Nederland. De banner was tevens een hyperlink naar de website van Platform Participatie waar meer gelezen kon worden over de Nota Ruimte, de plan-milieueffectrapportage en de NRD en waar ook zienswijzen konden worden ingediend. De aankondiging van het planMER in de kennisgeving vormt de start van de plan-milieueffectrapportage.

1 De milieueffectrapportage (mer) is wettelijk verankerd in hoofdstuk 7 van de Wet milieubeheer. Zie www.infomil.nl voor meer informatie.

2 Met mer wordt de procedure van milieueffectrapportage bedoeld en met MER het milieueffectrapport, het resultaat van de procedure.

3 Staatscourant 2023 nr. 15495.

4 Bij de kennisgeving in juni was de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening verantwoordelijk voor de Nota Ruimte. Inmiddels is dit de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

5 Een voorbeeld van de banner: [banner kennisgeving Nota Ruimte](#)

2 Raadpleging over reikwijdte en detailniveau (juni-juli 2023)

De NRD is van 8 juni 2023 tot en met 19 juli 2023 ter inzage gelegd. Conform artikel 7.8 van de Wet milieubeheer zijn in deze periode ook diverse bestuursorganen en wettelijke adviseurs geraadpleegd over de benodigde reikwijdte en detailniveau van het MER voor de Nota Ruimte. Het betreft de volgende bestuursorganen en wettelijke adviseurs:

- De wettelijke adviseurs van het Rijk zijn geraadpleegd over reikwijdte en detailniveau van het milieueffectrapport. Het betreft de minister van Infrastructuur en Waterstaat, de minister van Onderwijs, Cultuur en Waterschap (de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en de minister van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid. Binnengekomen reacties zijn opgenomen in dit reactiedocument.
- Omdat de Nota Ruimte mogelijk gevolgen kan hebben voor omliggende landen zijn ook nationale en regionale overheden over de grens middels een brief op de hoogte gesteld van het voornemen om een Nota Ruimte op te stellen. Het betreft bestuursorganen in Duitsland en België, het Verenigd Koninkrijk en Denemarken. Binnengekomen reacties zijn opgenomen in dit reactiedocument.
- Omdat decentrale overheden een belangrijke rol vervullen bij de uitvoering van het beleid, zijn deze geraadpleegd via de koepels: het Interprovinciaal Overleg (IPO), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Unie van Waterschappen (UvW). Binnengekomen reacties zijn opgenomen in dit reactiedocument.
- Tot slot is ook de Commissie m.e.r. gevraagd om advies te geven over reikwijdte en detailniveau van het MER. De Commissie m.e.r. heeft haar advies op 5 september 2023 uitgebracht.⁶ Het advies is geen onderdeel van dit reactiedocument maar wordt wel betrokken bij het op te stellen MER. In het MER zal worden beschreven hoe de adviezen van de Commissie m.e.r. zijn meegenomen in de planmilieueffectrapportage.

3 Bepaling reikwijdte en detailniveau (november 2023)

De reikwijdte en het detailniveau van het op te stellen MER zal door de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, mede namens de ministers van Economische Zaken en Klimaat, Infrastructuur en Waterstaat, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en Volksgezondheid, Welzijn en Sport, de ministers voor Klimaat en Energie, en Natuur en Stikstof en de staatssecretarissen van Infrastructuur en Waterstaat, Defensie, en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, worden bepaald op basis van de zienswijzen en het advies van de Commissie m.e.r. We maken onderscheid tussen zienswijzen die zijn ingediend op de milieueffectrapportage en zienswijzen op de Nota Ruimte. In dit reactiedocument worden alle zienswijzen voorzien van reactie. In het MER zal worden aangegeven hoe er met de zienswijzen en adviezen op de milieueffectrapportage is omgegaan. Voor de zienswijzen en adviezen op de Nota Ruimte zal dit worden aangegeven in de ontwerp-Nota Ruimte.

Het Reactiedocument geldt als een aanvulling op de NRD zoals daar in juni kennisgeving van is gedaan. De NRD en dit reactiedocument zullen samen gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.

4 Opstellen MER en ontwerp-Nota Ruimte (juli 2023-2024)

Het MER en de ontwerp-Nota Ruimte hebben vervlochten processen en zullen gelijktijdig worden opgesteld. Tijdens het opstellen van beide producten zal er beoordeeld worden hoe de zienswijzen en adviezen verwerkt zullen worden. In het definitieve MER en Nota Ruimte zal worden beschreven hoe er met alle zienswijzen en adviezen is omgegaan.

5 Vrijgave en terinzagelegging MER en ontwerp-Nota Ruimte (2024)

Het MER wordt gelijktijdig met de ontwerp-Nota Ruimte ter inzage gelegd. Op beide documenten mogen zienswijzen worden ingediend. Ook de overheden van aangrenzende landen worden op de hoogte gebracht van het MER en de ontwerp-Nota Ruimte en hebben de mogelijkheid om zienswijzen in te brengen. De Commissie m.e.r. zal het MER toetsen. Gelijktijdig met de terinzagelegging zullen het MER en de ontwerp-Nota Ruimte worden aangeboden aan de Tweede Kamer.

6 Opstellen en vaststellen definitieve Nota Ruimte (2024)

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zal, mede namens de ministers van Economische Zaken en Klimaat, Infrastructuur en Waterstaat, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en Volksgezondheid, Welzijn en Sport, de ministers voor Klimaat en Energie, en Natuur en Stikstof en de staatssecretarissen van Infrastructuur en Waterstaat,

⁶ Advies A3749rd van de Commissie m.e.r.

Defensie, en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, de definitieve Nota Ruimte vaststellen. Hierbij wordt vermeld op welke manier rekening is gehouden met het MER en met alle zienswijzen en adviezen die zijn ingediend bij de terinzagelegging van de NRD en van het MER en de ontwerp-Nota Ruimte.

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt er een overzicht gegeven van de indieners van de zienswijzen. Daarnaast wordt er beschreven hoe er reactie is gegeven op de zienswijzen. In hoofdstuk 3 zijn alle deelzienswijzen en de reactie erop te vinden. Achterin dit document is een begrippenlijst ingevoegd om afkortingen die zijn gebruikt in de reacties uit te leggen.

2 Indieners zienswijzen en reactieproces

2.1 Indieners zienswijzen

Er zijn in totaal 38 zienswijzen ingediend. Tabel 1 geeft een overzicht van de partijen die een zienswijze hebben ingeleverd. Dit zijn onder meer particulieren uit diverse gemeenten, medeoverheden en maatschappelijke organisaties. Alle indieners worden hierbij hartelijk bedankt voor hun zienswijze.

Tabel 1: overzicht indieners

Nummer	Indiener	Pagina
1	Stichting Overbevolking	8
2	Particulier (Kerkdriel)	8
3	Particulier (Nuenen)	10
4	Particulier (Amsterdam)	11
5	Particulier (Den Haag)	16
6	De Kracht van Utrecht	18
7	Gemeente Zelzate, België	22
8	Provincie Limburg	22
9	Particulier (Uitgeest)	22
10	Cascade (Vereniging van oppervlaktedelfstoffenwinners)	23
11	Gemeente Moerdijk	23
12	Gemeente Oss	23
13	Stichting Milieuzorg Zeist	24
14	VNO-NCW en MKB Nederland	29
15	Brancheorganisatie Zeehavens (BOZ)	32
16	Bezirkregierung Düsseldorf, Duitsland	35
17	Gemeente Pelt, België	36
18	Raad van Commandanten en Directeuren Veiligheidsregio en Brandweer Nederland	39
19	Unie van Waterschappen (UvW)	41
20	Gemeente Beveren, België	49
21	TenneT TSO b.v.	50
22	De Gucht advies	50
23	Natuur- en milieufederatie Noord-Holland en Werkgroep Toekomst Luchtvaart	50
24	Vogelbescherming Nederland	52
25	Particulier (Arnhem)	54
26	Particulier (Oss)	56
27	Gemeente Amsterdam	58
28	Gemeente Roosendaal namens de Stedelijke Regio West-Brabant West	62
29	Gemeente Lelystad	64
30	Vewin (Vereniging waterbedrijven in Nederland)	65
31	Nederlandse Vereniging Duurzame Energie (NVDE)	66

32	Federale Overheid, België	71
33	Vlaamse overheid, departement omgeving	71
34	Niedersachsen Ministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Verbraucherschutz, Duitsland	73
35	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)	74
36	Interprovinciaal Overleg (IPO)	77
37	Miljøministeriet, Denemarken	80
38	Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)	80

2.2 Reactieproces

Er is voor elke zienswijze beoordeeld welke delen reactie behoeven. Hieruit zijn per zienswijze meerdere deelzienswijzen ontstaan. Deze deelzienswijzen zijn in sommige gevallen samengevat of ingekort. Ook is een aantal zienswijzen vertaald. In deze gevallen zullen de deelzienswijzen en de reactie daarop uit zowel de oorspronkelijke taal als de vertaling bestaan. De zienswijzen zijn opgedeeld in 297 deelzienswijzen.

De zienswijzen zijn genummerd in de volgorde waarin ze ontvangen zijn. De nummers in tabel 1 corresponderen dus met de nummers in tabel 2 in hoofdstuk 3. De nummering is aangevuld met een letteraanduiding per deelzienswijzen in de gevallen dat er meerdere deelzienswijzen per indiener zijn.

3 Zienswijzen en reactie

De deelzienswijzen en de reactie daarop zijn terug te vinden in tabel 2 hieronder. Elke deelzienswijze is voorzien van een nummer en een letter. De nummers zijn gelijk aan de nummers in tabel 1 en geven aan wie de zienswijze heeft ingediend. De letters geven aan op welke deelzienswijze er gereageerd wordt. In de tweede kolom wordt aangegeven of de deelzienswijze over de milieueffectrapportage (mer) gaat of over de Nota Ruimte (NR). Daarna volgen de deelzienswijze en de reactie daarop. In de deelzienswijzen en reacties worden afkortingen gebruikt die niet altijd in de tabel worden toegelicht. We verwijzen u bij onduidelijkheid graag naar de begrippenlijst achter in dit document.

Tabel 2: deelzienswijzen en reacties

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
1a	mer	In de Notitie Reikwijdte en Detailniveau (NRD) voor de nieuwe Nota Ruimte ontbreekt een cruciale factor, namelijk voedselzekerheid of anders gezegd: voedselsoevereiniteit. De vraag is in hoeverre we voor onze voedselvoorziening afhankelijk willen zijn van het buitenland en in hoeverre we onder omstandigheden van misoogsten of internationale conflicten de Nederlandse bevolking voedselzekerheid willen bieden.	Voedselzekerheid en internationale afhankelijkheid zijn geen indicatoren waarop we in de MER scoren. De thema's nemen we wel mee bij het opstellen van de Nota Ruimte.
1b	mer	Een tweede cruciale ontbrekende factor is het te verwachten energietekort bij de transitie naar duurzame bronnen. Het is zeer de vraag of er 'na fossiel' nog wel voldoende energie beschikbaar is voor het nodige grondverzet en de bouw van waterkeringen alsmede voor de agro-industrie.	Het thema energie is binnen de MER belegd onder te toetsen indicatoren "Natuurlijke hulpbronnen" en "Ruimtelijk economische structuur". Beschikbaarheid op lange termijn van voldoende energie, ook voor energieintensieve activiteiten, is nadrukkelijk onderdeel van de nationale energiestrategie.
2a	NR	Fase 1. Inpoldering van de Markerwaard. Dit omdat er ruimtegebrek is, en vooral om de volgende plannen mogelijk te maken. Dit natuurgebied zullen we even tijdelijk moeten opofferen totdat fase 3 gereed is.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
2b	NR	Fase 2. Verplaatsen agrarische bedrijven uit het Groene Hart naar de ingepolderde Markerwaard. Niet alle agrarische bedrijven, er kunnen enkele bedrijven blijven die in de volgende fase nodig zijn voor het beheer van het gebied.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
2c	NR	Fase 3. Het Groene Hart inrichten als natuurgebied. Hierbij kan de waterstand verhoogd worden waardoor bodemdaling tot het verleden behoort en kan weer worden gedacht om op een natuurlijke wijze het land te laten rijzen d.m.v. verstuing en geleidelijke ophogingen. Op deze verhogingen (een soort moderne terpen) kunnen woningen gebouwd worden en daartussen kunnen retenegebieden worden gerealiseerd.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
2d	NR	<p>Fase 4. Bouw van een waterdicht ondergronds wateropslag reservoir in het IJsselmeer.</p> <p>In het gebied hiernaast aangegeven kan op een oppervlakte van ca. 600 km² een waterdicht ondergronds wateropslag reservoir worden gebouwd. Hiertoe de bodem uitbaggeren tot een diepte naar gelang dat nodig is om water op te vangen in nae jden en uit te pompen in droge jden. Pompen via windmolens, die niet aangesloten zijn op het elektranet zodat deze niet gesaboteerd kunnen worden en enkel en alleen ingezet kunnen worden voor in- en uitpompen van water ter plaatse. In de zomer kan het reservoir leeggepompt worden tot bijna de bodem. Bij een peilverschil van 10 meter, gaat het om ca. 6 miljard m³ water. In de winter of in een nae periode kan dat d.m.v. regulering via toevoerkanalen vanuit de Maas en de Waal weer uit zichzelf vollopen. In de winter, wanneer de windmolens sl staan omdat er geen water hoe te worden gepompt kunnen deze ingezet worden voor fase 5</p>	<p>We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.</p>
2e	NR	<p>Fase 5. Aanleg van een wateropslagsysteem op de Veluwe en in de Peel.</p> <p>In tijden van overschot van rivierwater en neerslag, kan het grondwater op de Veluwe en in de Peel worden aangevuld m.b.v. pompen die worden aangedreven door windmolens in de nabijheid. Deze aanvulling zorgt voor een voorraad water die in droge perioden weer opgepompt mogen worden door de industrie, waterwinningsbedrijven en de agrarische sector. Zie de volgende link: hps://www.deltares.nl/expense/onze-expenses/droogte/het-naonale-gieter-idee-op-de-veluwe Wellicht dat zo'n project ook uitgevoerd kan worden in de Peelregio in Noord-Brabant.</p>	<p>We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
2f	NR	<p>Fase 6. Deltawet voor zoet water in Nederland</p> <p>Misschien dient hier wel mee gestart te worden. Maar er dient een Deltawet voor het vasthouden en benutting van zoet water in Nederland te komen, dusdanig dat Nederland ook zoetwater kan exporteren naar omliggende landen, die op hun beurt het uitgespaarde zoet water kunnen leveren aan de landen daarnaast. Zo kunnen we binnen Europa voor onze burens zorgen voor voldoende (kwaliteits- en kwantiteits-) zoet water. Hierbij wil ik nog één onderwerp behandelen. Er zijn in de jaren 1995-2020 op verschillende plaatsen langs de grote rivieren, verbredingen (natuurgeulen) gegraven, welke tot verdroging leiden. Deze natuurgeulen dienen los van de rivier, gescheiden te worden gemaakt. In tijden van overvloedige regen en waterafvoer, dienen de naastliggende geulen te worden opengezet, zodat de rivierafvoer omhoog gaat. In tijden van laagwater, kunnen de nevengeulen dicht worden gezet, zodat ze water vasthouden. De scheepvaart dient in tijden van droogte en laagwater gebruik te kunnen maken van de volle nevengeulen.</p>	<p>We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.</p>
3	NR	<p>Mijn zienswijze inzake het probleem in ons kleine, vuile landje is, dat er teveel moet op een te klein oppervlak, wat m.i. niet realistisch en leefbaar is. We verbruiken ons landje intensiever dan wat er beschikbaar is. Dat is a-sociaal en moet stoppen! Bent u het er mee eens dat de oplossing zit in het stoppen met economisch groeien? M.a.w.: we zorgen voor een circulaire, duurzame (deel)economie en met z'n allen gaan we consuMINDEREN!</p>	<p>Een eerlijke verdeling van de ruimte wordt een hoofdthema in de Nota Ruimte. Niet alles kan meer overal. Ook economisch zijn er keuzes te maken. Tegelijk zal juist de omschakeling naar een circulaire economie om meer ruimte vragen.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
4a	mer	<p>Om te toetsen of de Nota Ruimte gaat voldoen aan water en bodem sturend biedt de concept NRD naar onze mening te weinig handvatten. Kies als vertrekpunt: Wat zijn de consequenties als bodem en water niet sturend zijn? Het antwoord op deze vraag zou de basis moeten worden voor nieuwe ruimtelijk structurerende uitspraken. Dit betreft het stedelijk gebied: waar liggen de kwetsbare en niet-kwetsbare toekomstige locaties voor woningbouw en wat zijn de consequenties voor het bestaande stedelijk gebied. Dit betreft ook het landelijk gebied: welk landgebruik (waaronder landbouw) is mogelijk onder welke condities vanuit water (kwantiteit en kwaliteit) en bodem (herstel van biodiversiteit, bodemdaling) en wat is niet mogelijk. Bodemdaling is een belangrijk issue. In het landelijk gebied zijn dat bijvoorbeeld de veengebieden als gevolg van oxidatie van veen en de daling van de “nieuwe” polders in Flevoland als gevolg van inklinking van klei. De gevolgen van bodemdaling zijn groot: vergroten van overstromingsrisico's, CO2 emissie en waterkwaliteitsproblemen. In stedelijk/bebouwd gebied leidt bodemdaling tot extra kwetsbaarheid voor wateroverlast, schade aan funderingen, leidingen en infrastructuur. In stedelijk gebied vindt veel onderkeldering plaats wat gevolgen kan hebben voor het grondwatersysteem.</p>	<p>Het doel van het MER is om een integraal, objectief oordeel te vellen over de toekomstvarianten en de Nota Ruimte. In alle vier de toekomstvarianten wordt uitgegaan van bodem en water sturend. Wel zitten er tussen de varianten verschillen in de manier waarop hier invulling aan wordt gegeven. Er is geen variant opgenomen waarin water en bodem niet sturend is omdat we met de Nota Ruimte uitgaan van water en bodem sturend als vastgesteld beleid. Onderdelen van hetgeen genoemd is in de kamerbrief Water en bodem sturend komen terug in de beoordeling van de vier varianten. Zo zijn de aspecten “Bodem & ondergrond”, “grondwater” en “oppervlaktewater” onderdeel van het beoordelingskader. De effecten die uit de toetsing naar voren komen, worden als beslisinformatie meegenomen in het opstellen van een voorkeursvariant voor de Nota Ruimte.</p>
4b	NR	<p>We missen de vertaalslag van het sturingsprincipe bodem en water naar de drinkwaterwinning. Wat zijn de consequenties voor de drinkwaterwinning afkomstig uit grondwater? Duidelijk zal ook moeten worden voor de korte en de lange termijn hoe het waterbeheer gaat sturen op de zoetwatervoorziening (opslag van water). Noodzakelijk is naar onze mening een paradigmawisseling van ‘zoet is goed, zout is fout’ naar ‘zoet waar het moet naar zout waar het kan’.</p>	<p>Drinkwater(winning) is een van de aspecten die onder het principe van ‘water en bodem sturend’ wordt meegenomen. De minister van IenW werkt samen met de minister van BZK aan het concretiseren van de keuzes die zijn gemaakt in de Tweede Kamerbrief Water en bodem sturend van november 2022. Een van die keuzes gaat over het onttrekken van grondwater (onder andere voor drinkwater). Een andere keuze gaat over het langer bergen en vasthouden van water. Deze aspecten worden betrokken bij de op te stellen Nota Ruimte.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
4c	mer NR	Graag aandacht in NRD voor: - herintroductie van een verplichte watertoets bij ruimtelijke plannen (kwalitatief/kwantitatief), inclusief grondwater	De NRD bevat de onderzoeksopzet voor de mer-procedure bij de Nota Ruimte. Deze vraag om een verplichte watertoets bij ruimtelijke plannen is een vraag om een beleidsuitgangspunt dat vastgelegd zou moeten worden in de Nota Ruimte. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de Omgevingswet instrumentarium bevat dat invulling geeft aan deze behoefte. De 'weging van het waterbelang' (voorheen watertoets) geldt bij het vaststellen van het omgevingsplan. Dit volgt uit artikel 5.36 van het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl).
4c2	mer	- cumulatieve effecten van ingrepen in de bodem/ grondwater	De effecten op het bodem- en watersysteem zijn onderdeel van het beoordelingskader (Rad van de Leefomgeving). De gevraagd aspecten komen tot uitdrukking onder "Bodem & ondergrond", "grondwater" en "oppervlaktewater".
4c3	mer NR	- bindende rijksuitspraken over wel/niet bouwen op kwetsbare locaties inclusief Richtinggevende kaartbeelden	De NRD bevat de onderzoeksopzet voor de mer-procedure bij de Nota Ruimte. Indiener vraagt om een beleidsuitgangspunt in de Nota Ruimte zelf. Bij het opstellen van de Nota Ruimte wordt het standpunt van indiener betrokken in de afweging, maar het punt vraagt niet om een bijstelling van de onderzoeksopzet voor de mer-procedure.
4c4	mer NR	- uitbreiding van deltabeslissingen naar drinkwater, grondwater en grenzen van het watersysteem. Dit vraag om aanvullingen op de Deltawet en	De NRD bevat de onderzoeksopzet voor de mer-procedure bij de Nota Ruimte. Indiener vraagt om een beleidsuitgangspunt in de Nota Ruimte zelf. Bij het opstellen van de Nota Ruimte wordt het standpunt van indiener betrokken in de afweging, maar het punt vraagt niet om een bijstelling van de onderzoeksopzet voor de mer-procedure.
4c5	mer NR	- bindende rijksuitspraken over de toekomst van de grote watersystemen (2050/2100): *de ZWDelta: Rotterdam havenlocatie, binnen versus buitengaats, houdbaarheid Maeslantkering, zoet/zout ontwikkeling, herstel natuurlijke systemen? *het IJsselmeergebied: het blauwe hart voor drinkwater en natuur? *nieuwe programma's voor ruimte voor de rivier *de toekomstige verdeling van het rivierwater van Nederland over Waal/ IJssel/ Neder-Rijn en Lek)	De NRD bevat de onderzoeksopzet voor de mer-procedure bij de Nota Ruimte. Indiener vraagt om een beleidsuitgangspunt in de Nota Ruimte zelf. Bij het opstellen van de Nota Ruimte wordt het standpunt van indiener betrokken in de afweging, maar het punt vraagt niet om een bijstelling van de onderzoeksopzet voor de mer-procedure.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
4c6	mer NR	- Het vraagt om duidelijkheid over de knoppen waar aangedraaid kan worden en - meer duidelijkheid over dilemma's en keuzes.	De NRD bevat de onderzoeksopzet voor de mer-procedure bij de Nota Ruimte. Indiener vraagt om een beleidsuitgangspunt in de Nota Ruimte zelf. Bij het opstellen van de Nota Ruimte wordt het standpunt van indiener betrokken in de afweging, maar het punt vraagt niet om een bijstelling van de onderzoeksopzet voor de mer-procedure.
4d	NR	De relatie tussen de gezondheid en luchtkwaliteit is evident. Dit geldt zowel in het landelijk als stedelijk gebied. De factor lucht zal meegewogen moeten worden zolang de luchtkwaliteit nog niet is verbeterd. De uitstoot van grote industrieën zoals TATA steel, de luchtvaartsector en de landbouwsector dienen bij de bron aangepakt te worden. Hiervoor zal een tijdlijn en bijbehorende instrumenten moeten worden opgesteld. Voor locaties voor scholen langs snelwegen is middels onderzoek de negatieve invloed op de gezondheid aangetoond en ook de uitstoot van ammoniak in het landelijk gebied zoals in de Peel/ Gelderse vallei heeft aantoonbare negatieve gevolgen voor de volksgezondheid.	In de Nota Ruimte en bijbehorende beleidsagenda zal aandacht worden besteed aan het belang van een goede afstemming tussen ruimtelijke ordening en gezondheid.
4e	NR	Uitgegaan wordt van een opgave van 900.000 woningen. Er zijn vele woonvisies lokaal/ regionaal opgesteld, veelal door gemeentes. Wij kennen geen landelijke onderbouwing voor deze 900.000 woningen. Waar nog geen inzicht op landelijk niveau is: Hoe wordt omgegaan met de diversificatie binnen de 900.000. Hoe ziet de optelsom eruit? (sociaal/ huur/koop etc). Welke grondpolitiek is wenselijk? Hoe ziet de geografische spreiding van de verschillende categorieën eruit en wat betekent dat voor nationaal ruimtelijke structurerende keuzes?	De 900.000 woningen betreft de behoefte tot en met 2030 die via een bevolkings- en huishoudensprognose in beeld is gebracht. Over de bouw van deze nieuwe woningen binnen Nederland zijn met de 12 provincies afspraken gemaakt. Deze provinciale woningbouwafspraken zijn vertaald in 35 regionale Woondeals. In de woondeals is naast aantallen woningen ook aandacht besteed aan het type woningen. Hier vindt u meer over de woondeals: https://www.volkshuisvestingnederland.nl/onderwerpen/woondeals .

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
4f	mer	<p>De vraag is: Hoe zijn deze inhoudelijke toekomstbeelden tot stand gekomen? Hoe verhouden die zich bijvoorbeeld tot de scenario's zoals onlangs gepubliceerd door het Planbureau voor de Leefomgeving die ook het komend jaar worden besproken en als bouwsteen dienen voor de Nota Ruimte? Hoe spelen deze varianten een rol in het proces en hoe zijn/worden die getoetst aan de oplossingen voor onze nationale opgaven. Worden met de scenario's de nationale doelen gehaald van klimaat/water en bodem sturend/ woningbouw/ biodiversiteit/natuurherstel en energietransitie? In de NRD wordt gesteld dat de Nota Ruimte één van de conceptvarianten zal uitwerken. De onderbouwing is onduidelijk en hoe de keuze voor een variant tot stand zal komen. Dit is het meest ondoorzichtige deel van de Notitie waarbij er al keuzes zijn gemaakt die nergens democratisch zijn gelegitimeerd.</p>	<p>De vier varianten zijn tot stand gekomen door het op logische wijze bijeenbrengen van sectorale keuzeopties voor de langere termijn, zodat deze in samenhang onderzocht kunnen worden. Op basis ruimtelijk onderzoek en het onderzoek ten behoeve van de mer zelf worden deze keuzeopties verder verfijnd en de varianten aangepast. In het MER wordt hier nader op ingegaan.</p> <p>De toekomstvarianten voor het MER verschillen van de scenario's van het Planbureau voor de Leefomgeving. De MER-varianten zijn onderscheidende ruimtelijke toekomstbeelden waarmee we in het mer-proces de hoeken van het speelveld onderzoeken om zo tot een voorkeursvariant te komen die past bij de gestelde doelen, vastgesteld ruimtelijk beleid en nieuwe doelen en beleid uit de Nota Ruimte.</p> <p>De scenario's uit de ruimtelijke verkenning van PBL zijn waardegedreven en gaan uit van verschillende mogelijke samenlevingen. Ze laten zien dat maatschappelijke transities, in combinatie met andere, meer vertrouwde opgaven zoals woningbouw en natuurontwikkeling, er onder verschillende omstandigheden en op basis van verschillende normatieve uitgangspunten anders uit kunnen zien. Zo heeft PBL verschillende scenario's voor Nederland in 2050 in kaart gebracht.</p>
4g	NR	<p>Een duidelijke tijdlijn met beslismomenten en vervolgstappen richting nota ruimte en de status van de diverse documenten, zou behulpzaam zijn. Waarbij aangetekend moet worden dat de bijdrage van maatschappelijke organisaties wordt gemist.</p>	<p>De ontwerp Nota Ruimte is voorzien in 2024. In het Participatieplan voor de Nota Ruimte kunt u nalezen hoe het participatietraject met onder andere maatschappelijke organisaties wordt vormgegeven: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
4h	NR	<p>De Nota's Ruimte 1 t/m 5 kenden het wettelijk instrumentarium van de Planologische Kernbeslissing.</p> <p>Inmiddels hebben we de Omgevingswet die geen ruimte laat voor grote rijks-beslissingen. Het lijkt wenselijk om ook voor de komende Nota Ruimte instrumentarium te ontwikkelen dan wel opnieuw te benutten/ aan te passen om de gewenste nationale structurerende keuzes en de nationale ruimtelijke hoofdstructuur ook wettelijk vast te leggen. Met de Delta-wet is inmiddels goede ervaring opgedaan. In het verlengde hiervan zouden ook de ruimtelijke hoofdbeslissingen wettelijke vastgelegd kunnen worden. Duidelijk zal moeten worden:</p> <p>a. Hoe en welk onderscheid wordt gemaakt in bindende uitspraken voor de korte en lange termijn? Tussen structurerende keuzes en richtinggevende uitspraken?</p> <p>b. Welke instrumenten zijn er of moeten worden ontwikkeld om ruimtelijk structurerende keuzes te laten doorwerken?</p> <p>c. Denk mogelijk ook aan het model van de Deltawet/Delta beslissingen/Delta investeringen.</p> <p>d. Kan de nog bestaande landinrichtingswet een nieuwe rol vervullen?</p>	<p>De Omgevingswet gaat uit van een nationale omgevingsvisie die door de minister van BZK in overeenstemming met de ministers die het aangaat wordt vastgesteld. In deze visie wordt het nationale beleid voor de fysieke leefomgeving vastgelegd en worden daarvoor structurerende keuzes gemaakt. Het nationale beleid wordt waar aan de orde uitgewerkt in programma's. De Omgevingswet geeft ook instrumenten om het nationale beleid vast te leggen in normstelling en juridisch te realiseren.</p>
4i	mer	<p>f. Hoe verhouden de 4 scenario's genoemd in de conceptnotitie Reikwijdte en Detailniveau Nota Ruimte (MER) zich tot de scenario's genoemd in de ruimtelijke verkenningen.</p>	<p>De toekomstvarianten voor het MER verschillen van de scenario's van het Planbureau voor de Leefomgeving. De MER-varianten zijn onderscheidende ruimtelijke toekomstbeelden waarmee we in het mer-proces de hoeken van het speelveld onderzoeken om zo tot een voorkeursvariant te komen die past bij de gestelde doelen, vastgesteld ruimtelijk beleid en nieuwe doelen en beleid uit de Nota Ruimte.</p> <p>De scenario's uit de ruimtelijke verkenning van PBL zijn waardegedreven en gaan uit van verschillende mogelijke samenlevingen. Ze laten zien dat maatschappelijke transities, in combinatie met andere, meer vertrouwde opgaven zoals woningbouw en natuurontwikkeling, er onder verschillende omstandigheden en op basis van verschillende normatieve uitgangspunten anders uit kunnen zien. Zo hebben ze verschillende scenario's voor Nederland in 2050 in kaart gebracht.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
4j	NR	g. Welke input wordt gebruikt? Rol provincies bij vertaling nationale programma's. e. De procesgang naar de Nota Ruimte (tijd, betrokkenheid burgers/organisaties/ overheden	<p>Ad g: De Nota Ruimte is gericht op de nationale schaal, waarbij het gaat om Europees Nederland inclusief de territoriale wateren, zoals aangegeven in de Omgevingswet. De Nota heeft betrekking op de leefomgeving in brede zin. Voor de kortere termijn zijn veel van die keuzes al gemaakt in de lopende nationale programma's. Ze worden op dit moment aan de hand van het NOVEX provinciaal startpakket door de provincies ruimtelijk vertaald in hun ruimtelijke voorstellen. Uit de ruimtelijke voorstellen van de provincies zullen waarschijnlijk ook nog grote, ruimtelijke keuzes naar voren komen. Vaak zullen die uiteindelijk gaan over afwegingen op het nationale schaalniveau. De werkelijke ruimtelijke botsproef binnen en tussen de sectorale, inhoudelijke bouwstenen uit de nationale programma's vindt plaats wanneer de ruimtelijke voorstellen van de provincies gereed zijn. De uitkomst hiervan wordt verwerkt in de nieuwe Nota Ruimte.</p> <p>Ad e: Naast de betrokkenheid van provincies via NOVEX en de ruimtelijke voorstellen, worden burgers betrokken. Meer hierover leest u in het Participatieplan: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/Participatieplan-nota-ruimte. Het streven is erop gericht om in 2024 te komen met een ontwerp-Nota Ruimte.</p>
4k	NR	h. Hoe ziet het proces van de Nota Ruimte eruit vanuit democratische legitimatie?	<p>Ad h: De Nota Ruimte wordt democratisch gelegitimeerd vanuit het participatieproces dat rond de Nota Ruimte georganiseerd wordt en door behandeling van de Nota Ruimte en bijbehorende tussenproducten in het parlement. De Nota Ruimte is een omgevingsvisie volgens de Omgevingswet. De procedure van een omgevingsvisie staat beschreven in afdeling 16.3 van de Omgevingswet en afdeling 10.3 van het Omgevingsbesluit. Hier leest u meer over het participatieproces: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte</p>
5a	NR	Heel veel van de Natuur is ontroofd aan flora en fauna door de egoïstische mens. Dit terugdraaien kan betekenen dat mensen slechts een derde van het landoppervlak mogen hebben. Niet overal gelijkmatig verdeeld en in ons land bijvoorbeeld twee derde met een bevolking van hoogstens tien miljoen.	<p>Uw mening over vergroting van de ruimte voor natuur nemen wij mee in het opstellen van de Nota Ruimte. Beleid gericht op bevolkingskrimp maakt echter geen onderdeel uit van het ruimtelijk beleid. Daarbij komt dat beleidsvoorstellen moeten voldoen aan wettelijke en grondwettelijke vereisten.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
5b	NR	Primair moet zijn krimp van de bevolking en meer plek voor wild.	Uw mening over vergroting van de ruimte voor natuur nemen wij mee in het opstellen van de Nota Ruimte. Beleid gericht op bevolkingskrimp maakt geen onderdeel uit van het ruimtelijk beleid. Daarbij komt dat beleidsvoorstellen moeten voldoen aan wettelijke en grondwettelijke vereisten.
5c	NR	Een goede optie is het Rijk vergroten, bijvoorbeeld met een prachtige metropool tegenover de Canarische Eilanden in ruil voor verblijf van bijna een half miljoen marokkanen hier. Voor hetzelfde geld dat verdichting van de Randstad kost kunnen ginds drie grote steden gebouwd worden waarvan de tweede weg te geven is aan Marokko en de derde aan de West-Saharanen.	Uw idee over vergroting van het Rijk nemen wij niet mee bij het opstellen van de Nota Ruimte omdat het strijdig is met wettelijke en grondwettelijke vereisten aan beleidsvoorstellen.
5d	NR	Minder mensen resulteert in minder drukte, minder auto's, maar slechte woningen dienen vervangen te worden.	Uw mening over vergroting van de ruimte voor natuur en verbetering van de woon- en leefomgeving nemen wij mee in het opstellen van de Nota Ruimte. Beleid gericht op bevolkingskrimp maakt echter geen onderdeel uit van het ruimtelijk beleid. Daarbij komt dat beleidsvoorstellen moeten voldoen aan wettelijke en grondwettelijke vereisten.
5e	NR	Verplaatsing van 50.000 woningen uit het aardbevingsgebied naar Friesland is betaalbaar maar het lijkt fijner om compleet nieuwe dorpen te stichten op terpen. Met een stadje aan de Eemsmond plus universiteit plus vliegveld plus non stop expresse trein tussen de veerboot uit Noorwegen en die van Scheveningen naar Londen. En een centrum voor Hoogezand, Veendam en Winschoten ter hoogte van Zuidbroek als daar regionale motor.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
5f	NR	Ook een stad voor oud volk op de strandvlakte bij IJmuiden? De Hoogovens kunnen naar Rottum waar alleen Borkum in de buurt ligt en dat is Duits. Als het nodig is dus dat staalbedrijf naar een Nieuw Rottum in de Noordzee?	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte. Daarbij komt wel dat beleidsvoorstellen moeten voldoen aan wettelijke vereisten.
5g	NR	In de verre toekomst misschien een giga-stad waar de grote rivieren de horst langs het verlengde van de Noordzeeslenk doorkruisen. Niet meer bouwen lager dan tien meter boven naburig groot water.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
5h	NR	Voor de super-rijken ook wat: Een opgespoten heuvelrug tussen Almere en Hoorn waarop buitens met daarachter tot Lelystad droog terrein voor groot wild.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
6a	mer	<p>P4: “We beginnen daarbij niet bij nul en Nederland is geen tabula rasa. Waar mogelijk wordt het bestaande beleid uit de huidige NOVI doorgezet. Daarnaast gaan we uit van de structurerende keuzes, zoals die gemaakt worden in de lopende nationale programma’s.”</p> <p>Een goed uitgangspunt, dat echter nergens toetsbaar gemaakt is. Wilt u dit zowel in de inleiding als verderop in het document concreter maken? In het vervolg van de reactie staat onze input.</p>	<p>De huidige NOVI en de nationale programma’s worden als uitgangspunten voor de nieuwe Nota Ruimte genoemd in de NRD en zijn inderdaad geen onderdelen waarop getoetst wordt in de mer. In de mer wordt wel beleid van de NOVI doorgezet door een soortgelijke aanpak te gebruiken met het Rad van de Leefomgeving.</p>
6b	mer	<p>P5: “De visie gaat uit van (1) een nieuwe balans tussen vitaal landelijk gebied, landbouw en natuur, (2) toekomstbestendige transitie ten aanzien van energie, grondstoffen, circulaire economie en verkeer en vervoer en (3) sociaal en economisch sterke steden en regio’s met ruimte voor duurzaam en gezond wonen en werken.”</p> <p>Een goed uitgangspunt, dat echter nergens toetsbaar gemaakt is. Wilt u dit zowel in de inleiding als verderop in het document concreter maken? In het vervolg van de reactie staat onze input</p>	<p>Dit citaat beschrijft een eerste inzicht in de visie van de Nota Ruimte en is in deze vorm geen onderdeel van de mer. De mer zal vier toekomstvarianten toetsen die beschreven zijn in de NRD. Hier zal veel informatie uit voortkomen die als beslisinformatie worden gebruikt bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte. De ontwerp-Nota Ruimte zal gelijktijdig aan de mer worden opgesteld. De twee processen hebben tussentijds uitwisseling maar de mer zal zich beperken tot de vier toekomstvarianten in de toetsing.</p>
6c	mer	<p>P20 “Effectbepaling op basis van expert judgement.”</p> <p>Wij vinden dat ruimtelijke en milieueffecten van verkeer onderdeel van de scope horen te zijn te verklaren. En dat er bij voorkeur numeriek gewerkt wordt.</p>	<p>Het uitgangspunt van de beoordelingen is dat deze qua detailniveau aansluiten bij het detailniveau van de Nota Ruimte zelf. Gelet op het (verwachte) detailniveau van de Nota Ruimte is de verwachting dat het niet doelmatig is om met kwantitatieve beoordelingen te werken. Niettemin wordt, in lijn met het advies van de Commissie m.e.r. op onderdelen onderzocht of kwantificering mogelijk is.</p>
6d	mer	<p>P21: “Het PBL heeft in de Monitor aangegeven dat voor diverse indicatoren onvoldoende meetgegevens beschikbaar zijn of dat bijvoorbeeld de meetmethode ondertussen is gewijzigd.”</p> <p>In het verleden is deze beoordeling aanleiding geweest om veel milieu effecten van verkeer buiten scope te verklaren. Voor de MER is het echter ook niet nodig om absolute groottes van huidige effecten te kennen. Zorg dat er voor alle indicatoren schattingen van de verschillen tussen de alternatieven te komen.</p>	<p>Het klopt dat het voor het MER niet noodzakelijk is om absolute groottes van huidige effecten te kennen om een oordeel te vellen van bijvoorbeeld verkeerseffecten. De in de zienswijze gevraagde indicatoren (verkeersdoden, CO2, fijnstof en geluid uitstoot door verkeer en energie- en materieel gebruik voor verkeer) worden in het MER beschreven en beoordeeld. Deze aspecten zijn onderdeel van de indicatoren (zie tabel NRD) “milieugezondheidsrisico’s” en “verkeersveiligheid”.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
6e	mer	<p>P22: “Uit het voorgaande blijkt dat vrijwel alle modaliteiten te maken hebben met groeiende mobiliteit. Vooral de groei van de lucht- en zeevaart leidt naar verwachting tot een toename van de uitstoot van CO2, samen mogelijk tot zelfs een verdubbeling in 2030. Daar staat tegenover dat - als gevolg van maatregelen voor verduurzaming - vooral bij het wegverkeer grote reducties worden verwacht in de uitstoot CO2 richting 2030 en 2050. Op dit moment is nog onduidelijk wat de omvang van de toe- of afname zal zijn voor de afzonderlijke modaliteiten en voor de totale toe- of afname van de uitstoot van CO2.”</p> <p>Wij vinden dat juist hier goede verkeersmodellen gebruikt moeten worden mits de schaal < 5 km apart wordt berekend van de schaal > 5 km)</p> <p>P23: “De mobiliteitssector draagt voor een belangrijk deel bij aan de emissies van stikstof (NOx) en fijnstof. [...] Op dit moment is nog onduidelijk wat de totale toe- of afname uitstoot NOx en fijnstof zal zijn als gevolg van de ontwikkelingen in mobiliteit.</p> <p>Wij vinden dat juist hier goede verkeersmodellen gebruikt moeten worden mits de schaal < 5 km apart wordt berekend van de schaal > 5 km)</p>	<p>De opmerking van indiener gaat over beoordelingen uit het MER bij de NOVI. Dit is een afgesloten mer-traject (dat getoetst is op kwaliteit door de Commissie m.e.r.). Deze NRD gaat over het mer-traject bij de Nota Ruimte. De vraag om het betrekken van modelmatige gegevens is afhankelijk van het detailniveau van de Nota Ruimte. Gelet op het (verwachte) detailniveau van de Nota Ruimte is de verwachting dat het niet doelmatig is om met kwantitieve beoordelingen te werken. Niettemin wordt, in lijn met het advies van de Commissie m.e.r. op onderdelen onderzocht of kwantificering mogelijk is.</p>
6f	mer	<p>P24: 4) “Alternatieven voor huidige modaliteiten”</p> <p>Wij vinden dat de maatregel waar het NOVI over gaat: (verschillende verdelingen van de groei over regio’s) juist daarmee grootschalig het auto gebruik beïnvloeden is</p>	<p>Een van de bouwstenen van de vier varianten is een verschillende verdeling van de groei van het aantal inwoners over de regio’s. Wij zijn het met u eens dat dit ook verschillende effecten heeft op het auto gebruik.</p>
6g	mer	<p>P 27: 1) Botsproef binnenstedelijk: en 2) Botsproef buitenstedelijk:</p> <p>Wij vinden dat juist hier verschillen in CO2 uitstoot mobiliteit kwantitatief ingeschat horen te worden, en dat deze in de planMER NOVI moeten worden berekend. Wij vinden ook dat aangegeven moet worden hoe van de varianten paris-proof zijn, inclusief mobiliteits emissie</p>	<p>De opmerking van indiener gaat over beoordelingen uit het MER bij de NOVI. Dit is een afgesloten mer-traject (dat getoetst is op kwaliteit door de Commissie m.e.r.). Deze NRD gaat over het mer-traject bij de Nota Ruimte. De vraag om het betrekken van kwantitatieve gegevens is afhankelijk van het detailniveau van de Nota Ruimte. Gelet op het (verwachte) detailniveau van de Nota Ruimte is de verwachting dat het niet doelmatig is om met kwantitieve beoordelingen te werken. Niettemin wordt, in lijn met het advies van de Commissie m.e.r. op onderdelen onderzocht of kwantificering mogelijk is.</p>
6h	mer	<p>Algemeen: onderstaande indicatoren worden wel genoemd in Notitie Reikwijdte en Detailniveau maar niet in monitor 2022. Wij vinden dat er een voorschrift gegeven moet worden over hoe die per alternatief geschat gaan worden, minimaal voor de eerder genoemde tabel met indicatoren</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
6i	mer	<p>par 1.2.3 Energieverbruik en -besparing in de gebouwde omgeving</p> <p>Wij vinden dat Energiegebruik transport (personen en vracht) hier als aparte post dient te worden genoemd. Deze is qua grootte even groot als Energiegebruik gebouwde omgeving, en zeer beïnvloedbaar door de ruimtelijke ordening.</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt energiegebruik breed getoetst. In het verbruik in Nederland wordt dus ook betrokken de hoeveelheid energie die afkomstig is van mobiliteit. Dit wordt afgemeten langs de hoeveelheid energie die aan de productiekant benodigd is. Het energiegebruik van transport wordt dus betrokken bij het MER maar wordt niet als aparte post benoemd.</p>
6j	mer	<p>Par 1.2.10 Laadinfrastructuur</p> <p>Wij vinden dat in het document gedifferentieerd dient te worden naar bidirectioneel en unidirectioneel laden, ook in verband met de opgave voor de elektriciteits infrastructuur.</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In het Rad van de Leefomgeving wordt de laadinfrastructuur in principe niet als beoordelingscriterium behandeld, maar als ontwikkeling die effect heeft op de indicator energiegebruik. Op die manier komt het aspect terug in het MER.</p>
6k	mer	<p>Par 2.3.1 Bereikbaarheid arbeidsplaatsen per auto en openbaar vervoer/fiets</p> <p>Heel goed dat dit nu gerapporteerd wordt. Hier is veel werk aan de winkel om het land zo in te richten dat lopen, fiets en OV voor de meeste mensen net zo aantrekkelijk worden, `zoals hierboven is aangeduid Wij vinden dat de reistijd OV 1,3 maal hoger mag liggen in de vergelijking (dit i.v.m VF factor onderzoek dat eerder gedaan is; bron: De bereikbaarheidsscan: theorie en praktijk, https://www.cvs-congres.nl/cvspdfdocs/cvs11_038.pdf).</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt de OV- en fietsbereikbaarheid betrokken als onderdeel van het Rad van de Leefomgeving (criterium 'bereikbaarheid').</p>
6l	mer	<p>Par 2.3.2 Nabijheid van wonen en werken</p> <p>Wij vinden dat voor "Pariis-proof beleid" in de Nota Ruimte hier vooral naar dat lopen, fiets en OV bereikbaarheid moet worden gekeken. Wij vinden dat het effect op lopen, fiets en OV bereikbaarheid in ieder van de indicatoren, met name ook voor ruimtelijke keuzes, duidelijk gemaakt moet worden</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt de OV- en fietsbereikbaarheid betrokken als onderdeel van het Rad van de Leefomgeving (criterium 'bereikbaarheid').</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
6m	mer	<p>Par 2.3.5 Openbaar vervoer – Aanbod</p> <p>De hier getoonde maat zegt weinig over in hoeverre het OV een echt alternatief is.</p> <p>Wij vinden: Een goede maat zou zijn dat de reistijd (incl gemiddelde wacht- en overstap tijden) binnen 130 % van de deur-tot-deur reistijd van de auto is. En dit dan gewogen voor alle OV + auto bewegingen in Nederland, gewogen in plaats en tijd</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt de OV- en fietsbereikbaarheid betrokken als onderdeel van het Rad van de Leefomgeving (criterium ‘bereikbaarheid’).</p>
6n	mer	<p>Par 2.3.8 Multimodale vervoersknooppunten</p> <p>Wij vinden: Een vergelijkbaar overzicht voor openbare plekken van laden/lossen treinen op last-mile vrachtwagens zou hier ook opgenomen moeten worden.</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt dit aspect niet meegewogen.</p>
6o	mer	<p>Par 3.1.1 Verhouding werkgelegenheid – beroepsbevolking</p> <p>De disbalans die hier zichtbaar is (afstanden > 20 km) leiden voorspelbaar tot auto verkeer als oplossing van de disbalans. Bij balans < 5 km zal er vooral gefietst worden.</p> <p>Wij vinden: In de MER hoort een schatting te staan van dit effect, en de gevolgeffecten (verkeersveiligheid, uitstoot, energiegebruik).</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject worden de effecten op verkeersveiligheid, CO2-emissies en het energieverbruik inzichtelijk gemaakt. Deze indicatoren zijn onderdeel van het Rad van de Leefomgeving.</p>
6p	mer	<p>Par 3.1.4 Functiemenging</p> <p>Bij balans < 5 km zal er vooral gefietst worden. De gegevens over een straal van ca 5 km uitsmeren geeft een veel duidelijker beeld.</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. De reactie bevat geen aanbeveling voor het MER, dus deze reactie wordt niet betrokken bij aanpassingen in het beoordelingskader.</p>
6q	mer	<p>Tabel 3.3 Absolute verandering ontsluiting inwoners in miljoenen naar type locatie</p> <p>Tabel 3.4 Absolute verandering ontsluiting arbeidsplaatsen in miljoenen naar type locatie</p> <p>Wij vinden dat voorgeschreven moet worden hoe een schatting gemaakt gaat worden van de gevolgeffecten (verkeersveiligheid, uitstoot, energiegebruik) die ontstaan doordat de grootste groei op auto locaties plaats heeft gevonden. Dit missen we nu.</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt het verspreidingspatroon van verstedelijking betrokken bij het maken van een inschatting van de effecten die deze spreidingspatronen hebben. In zoverre wordt recht gedaan aan de opmerking van indiener.</p>
6r	NR	<p>Wij vinden dat de nota ruimte</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Voorschriften voor een schatting dient te bevatten van de gevolgeffecten (zie tabel indicatoren) die ontstaan als de grootste groei op auto locaties plaats vindt 2. Aan geeft hoe ze paris-proof kan worden door te voldoen aan de eisen van het parijse akkoord. 	<p>We nemen uw suggestie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
6s	mer	<p>Figuur 3.17 het aandeel lopen en fiets in verplaatsingen</p> <p>Dit is verklaarbaar uit functiemenging < 5 km (zie 3.1.4), plaats van werken (3.1.1) en vermoedelijk uit bereikbaarheid andere voorzieningen.</p> <p>Wat is een schatting van de gevolgeffecten (verkeersveiligheid, uitstoot, energiegebruik) die ontstaan doordat de grootste groei op auto locaties plaats heeft gevonden? Wat betekent dit inzicht voor de nota ruimte? Wij vinden ook dat aangegeven moet worden hoe de nota ruimte aan toont paris-proof te zijn, inclusief mobiliteits emissies.</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt het verspreidingspatroon van verstedelijking betrokken bij het maken van een inschatting van de effecten die deze spreidingspatronen hebben. In zoverre wordt recht gedaan aan de opmerking van indiener.</p>
6t	mer	<p>Par 3.2.5 Omvang en emissies wegverkeer</p> <p>Is verkeersprestatie incl lopen, fiets en OV? En is dit in ritten (d.w.z het verbinden van activiteiten) of afstand? Een goed ruimtelijk beleid zorg voor korte afstanden (en daardoor veel open en fietsen). Wij vinden aantallen ritten voor een NOVI monitor daarom een betere maat. Wij vinden de absolute grootte van de emissies een belangrijke maat voor ruimtelijke keuzes die in de nota ruimte gemaakt kan worden. Wij vinden ook dat aangegeven moet worden hoe de nota ruimte aan toont paris-proof te zijn, inclusief mobiliteits emissies</p>	<p>De reactie van indiener heeft betrekking op de Monitor NOVI 2022. Hoewel deze een rol speelt bij de beoordelingen in het kader van dit mer-traject, gaat het hier om een separaat traject. In dit mer-traject wordt het verspreidingspatroon van verstedelijking betrokken bij het maken van een inschatting van de effecten die deze spreidingspatronen hebben. In zoverre wordt recht gedaan aan de opmerking van indiener.</p>
7	mer	<p>Er zijn geen opmerkingen op de NRD en Nota Ruimte.</p>	<p>Dank voor uw reactie.</p>
8	mer	<p>Er zijn geen opmerkingen op de NRD en Nota Ruimte.</p>	<p>Dank voor uw reactie.</p>
9a	mer	<p>De NRD moet uitgaan van een sanering van Schiphol als multimodale hub en afstand nemen van de uitzonderingspositie. De teksten moeten ook niet meer uitgaan van het mainport denken en aansluiten bij de actuele situatie.</p>	<p>In de scenario's werken we juist verschillende toekomstbeelden uit die worden beoordeeld. Verdere krimp van Schiphol wordt daarin niet als basis meegenomen omdat daarover geen besluit heeft plaatsgevonden. Het doel van de varianten is om met duidelijk onderscheidende varianten de effecten van bepaalde keuzes te laten zien.</p>
9b	mer	<p>Participatieproces rondom de MER moet beter dan bij de NOVI. Er moet ruimte zijn voor kritische vragen van maatschappelijke organisaties. Hoe krijgt de participatie vorm en hoe wordt voorkomen dat er geen ruimte is voor kritische geluiden?</p>	<p>Participatie is erg belangrijk om te komen tot de Nota Ruimte, daarom hebben we een participatieplan opgesteld. Met als doel om actief organisaties te betrekken bij de totstandkoming van de Nota Ruimte. In het participatieplan leest u hoe we de participatie vorm geven en op welke manier we maatschappelijke organisaties daarin betrekken. Het participatieplan vindt u hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
10a	mer	Maak de beschikbaarheid van lokale bouwgrondstoffen een aparte indicatie onder het thema natuurlijke hulpbronnen.	Aan deze reactie wordt invulling gegeven. Onder de indicator 'natuurlijke hulpbronnen' wordt ook gekeken naar de beschikbaarheid van bouwgrondstoffen (waaronder zand en grind).
10b	NR	Neem in de Nota Ruimte het belang van duurzame oppervlakedelfstoffenwinning nadrukkelijk mee dan in de NOVI is gedaan.	Bedankt voor uw suggestie. We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
11a	mer NR	Verzoek in de NRD en in de Nota Ruimte de uitkomsten van het BOL van 23 juni betreffende regio Moerdijk mee te nemen.	De uitkomsten van het Bestuurlijk Overleg Leefomgeving (BOL) van 13 juni 2023 vormen imput voor het ruimtelijk voorstel van de provincie Noord-Brabant. De ruimtelijke voorstellen zullen worden meegenomen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De uitkomsten van het BOL en de ruimtelijke voorstellen hebben geen link met de NRD of de mer en zullen daar dus niet worden meegenomen.
11b	mer	Neem in de planMER ook de impact op de leefomgeving die een haven heeft op de omgeving.	De impact van havengebieden op o.a. milieugezondheidsrisico's wordt meegenomen in de MER. Dit is als zodanig beschreven in de NRD.
11c	mer	Er lopen veel verschillende planMER onderzoeken tegelijk en onlangs ook al de planMER van het Programma Energie Hoofstructuur opgesteld. Het risico bestaat dat de cumulatieve milieueffecten van alle ontwikkelingen en ruimte-vragen onvoldoende in beeld worden gebracht en beoordeeld.	De stapeling van MER is een gevolg van de mer-wetgeving (zowel met Besluit mer als Omgevingsbesluit). Wanneer een plan of programma kaderstellend is voor mer-(beoordelings)plichtige activiteiten dient een MER opgesteld te worden, en vervolgens een projectMER voor de mer-plichtige activiteit zelf. De borging van integraliteit van de beoordelingen dient te geschieden in de MER'en behorende bij de overkoepelende plannen en programma's. De Nota Ruimte is één van die plekken waarin een integraal oordeel over o.a. de energievoorzieningen in het landschap een plek moet krijgen. Datzelfde geldt voor het Programma Energiehoofstructuur overigens. Zodoende zorgt de stapeling van mer er (juist) voor dat er een integraal beeld van de effecten van activiteiten ontstaat.
11e	mer	In de opsomming bij scenario's A over de stedelijke regio's waar doorontwikkeling mogelijk is ontbreekt de regio West Brabant West. Verzoek deze regio toe te voegen en mee te nemen in het onderzoek.	West-Brabant West ontbreekt in de opsomming omdat in deze regio geen grootschalige woningbouwlocaties liggen. Dat betekent niet dat de regio geen rol speelt in Variant A. We nemen uw suggestie mee in de verdere ontwikkeling van de MER-varianten.
12a	mer	Herkennen de geschetste urgente maatschappelijke opgaven en de vraag naar meer ruimte. Goed dat deze in de Nota Ruimte worden geadresseerd en keuzes worden gemaakt.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
12b	mer	Herkennen de drie perspectieven die worden gebruikt in de opbouw.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak.
12c	mer	De aanpak voor de planMER goed voorstelbaar met de beoordeling aan de hand van het Rad van de Leefomgeving en de vier varianten.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak.
12d	mer NR	Neem bij het opstellen van de planMER, de Nota Ruimte en de uitvoering daarvan nadrukkelijk ook de belangen, rollen en positie van andere overheidslagen mee. Om zo de regierol van het Rijk goed en zuiver mogelijk in te vullen.	Via het programma NOVEX en de ruimtelijke voorstellen van provincies zijn andere overheden betrokken bij het opstellen van de nieuwe Nota Ruimte. Daarnaast worden provincies, gemeenten en waterschappen via de koepels IPO, VNG en UvW betrokken bij de toetsing in de mer
13a	NR	Verzoek om ondanks de val van het kabinet wel door te gaan met het proces om te komen tot de Nota Ruimte.	Het streven is erop gericht om in 2024 te komen met een ontwerp-Nota Ruimte.
13b	NR	Voorstander van een duidelijke nationale visie en bijbehorende nationale regie. Nationale visie van belang om rekening te houden met waarden zoals natuur en landschap.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak.
13c	NR	Verzoek om bij het maken van de keuzes ook nadrukkelijk rekening te houden met de draagkacht van de aarde en natuur en de ruimtelijke kwaliteit. Daarvoor is een fundamenteel andere visie en aanpak noodzakelijk.	In de Nota Ruimte willen we een dubbele doelstelling hanteren: brede welvaart en ruimtelijke kwaliteit in heel Nederland. Een goede balans tussen sociale, ecologische en economische aspecten is dus uitdrukkelijk doel. We nemen uw suggestie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.
13d	NR	Er moeten grote stappen moeten worden gezet willen we in 2050 ook echt geheel circulair zijn. Daarbij zal dan niet alleen aan 'reuse' veel meer aandacht moeten worden gegeven, maar met name ook aan 'reduce'.	Het klopt dat de behoefte aan ruimte voor circulair samenhangt met de r-ladder. Vanuit de nationaal programma Circulaire Economie wordt ingezet op verminderen van grondstoffengebruik, substitutie van grondstoffen, levensduurverlenging en hoogwaardige verwerking. We nemen uw suggestie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
13e	mer NR	Het is onduidelijk hoe rekening wordt gehouden met het viertal 'scenario's' zoals deze door het PBL en de WUR in hun verkenningen worden geschetst. De toekomstvisie van het WUR uit 2020 kan als inspiratie dienen voor de toekomstvarianten in de NRD. Ook de Klimaatagenda van de Jonge Klimaatbeweiging heeft een inspirerend toekomstperspectief gepresenteerd, dat ka nook als voorbeeld dienen.	De toekomstbeelden voor het MER verschillen van de scenario's van het Planbureau voor de Leefomgeving. De MER-varianten zijn onderscheidende ruimtelijke toekomstbeelden waarmee we in het mer-proces de hoeken van het speelveld onderzoeken om zo tot een voorkeursvariant te komen die past bij de gestelde doelen, vastgesteld ruimtelijk beleid en nieuwe doelen en beleid uit de Nota Ruimte. De scenario's uit de ruimtelijke verkenning van PBL zijn waardegedreven en gaan uit van verschillende mogelijke samenlevingen. Ze laten zien dat maatschappelijke transities, in combinatie met andere, meer vertrouwde opgaven zoals woningbouw en natuurontwikkeling, er onder verschillende omstandigheden en op basis van verschillende normatieve uitgangspunten anders uit kunnen zien. Zo hebben ze verschillende scenario's voor Nederland in 2050 in kaart gebracht. De visie NL2120 van de WUR en de KLimaatagenda van de Jonge Klimaatbeweiging zijn bij ons bekend en nemen we mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
13f	mer	Te spreken over het gebruik van het Rad van de Leefomgeving als tool om integraal inzicht te krijgen in de effecten van de varianten. Aanvulling zou zijn dat per thema een cirtica wordt opgesteld met minimale basiskwaliteit en de te bereiken ambitiekwaliteit en dit al in de NRD mee te nemen ook al is het nog maar indicatief. Daarin ook vaststellen dat de fysieke leefomgeving van de natuur en mens altijd sturend is boven de maatschappelijk behoefte zoals economie en woonomgeving.	Een terecht punt, maar geen onderdeel van de NRD. Binnen de mer-procedure is ervoor gekozen om de ambitieniveaus en het basisniveau te betrekken bij de beschrijving van de huidige staat van de fysieke leefomgeving. Er wordt dus invulling gegeven aan dit verzoek in het MER, maar het is geen onderdeel van de NRD.
13g	mer	Verzoek aandacht te hebben voor cumulatieve effecten, zeker met oog op staand beleid en nieuwe programma's. Dus niet alleen in vergelijkende zin kijken naar ontwikkelingen, maar ook in absolute zin ten aanzien van het doel. Zodat er nooit bepaalde basiskwaliteiten worden overschreden.	Cumulatie is een onderdeel van het MER, maar het genoemde aandachtspunt is terecht. De focus ligt weliswaar op het beschrijven van effecten die nieuw zijn ten opzichte van (het MER bij) de NOVI, maar het oordeel dat in dit MER gegeven wordt, dient het geheel te bezien. Dat betekent dat de beoordeling in het MER geen vergelijking met de beoordeling in het MER bij de NOVI is, maar een beoordeling ten opzichte van de referentiesituatie (door indiener 'absolute situatie genoemd).

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
13h	mer	De scope wordt algemeen beschreven maar er staat niet welke richting we in Nederland naar toe gaan. Ook in de drie perspectieven staat niet hoe er dan vorm aangegeven gaat worden. Alleen voor water en bodem sturend wordt dat weergegeven. Terwijl in de NOVI wel staat dat het doel een duurzame ontwikkeling van Nederland als geheel is, daar zou aandacht voor moeten zijn.	De NRD is daar niet de plek voor. De Contourennotitie gaat dieper in op de richting voor Nederland en zijn de drie perspectieven als 'bewegingen' verder uitgewerkt. Ook is beschreven welke keuzes in de Nota Ruimte gemaakt moeten worden. U vindt de Contourennotitie hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/contourennotitie-nota-ruimte
13i	mer	Het is de vraag of de varianten daadwerkelijk antwoord kunnen geven op alle opgaven waar we voor staan of dat er veel fundamentele keuzes gemaakt moeten worden. Wordt bij de varianten echt voldaan aan de eisen die de natuur stelt daaraan ten grondslag liggen.	De MER-varianten zijn onderscheidende ruimtelijke toekomstbeelden, waarmee we de gestelde doelen, vastgesteld beleid en nieuwe uit de Nota Ruimte, kunnen halen.
13j	mer	Verzoek om een variant toe te voegen waarin de natuur als dragen van het leven centraal staat, de variant Nederland Natuurinclusief. Nu wordt natuur wel als onderdeel van de andere varianten meegenomen, maar os dan altijd afgeleid van een stedelijke of economisch ontwikkelmodel. Variant D komt daar nog het dichtsbij in de buurt, maar daar wordt klimaatverandering als gegeven beschouwd terwijl we dat juist moeten voorkomen.	We nemen uw suggestie mee bij de verdere ontwikkeling van de MER-varianten.
13k	NR	Natuurherstel is noodzakelijk binnen de Natura-2000 gebieden en het Nationale Natuur Netwerk. Onderdeel moet zijn herstel van bodem- en waterrelaties. Ook zal er zodanig een afname van drukfactoren sprake moeten zijn, zodat de draagkracht van ecosystemen niet wordt overschreden. We moeten daarom ook naar een andere economie, zodat de ecolofische voetspat niet groter is dan het draagkracht van de aarde. Verzoek om in de Nota Ruimte wedereom de ecologische hoofdstructuur vast te leggen.	In de Nota Ruimte wordt een nationale ruimtelijke hoofdstructuur opgenomen die vervolgens per sectoraal, ruimtelijk thema wordt uitgewerkt. Ook voor natuur wordt een kaart gemaakt met de toekomstige ecologische hoofdstructuur. We nemen uw suggestie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
13l	NR	De keuzes die voor de lange termijn gemaakt worden op basis van de effecten van de varianten moeten leidend zijn voor de keuzes op de korte termijn. Waarbij welk rekening gehouden worden met de ruimtelijke voorstellen van de provincies, maar deze niet als leidend worden gezien.	In de Nota Ruimte maken we keuzes voor 2030, doen we richtinggevende uitspraken voor 2050 en geven een doorkijk naar 2100. De provincies zijn gevraagd hetzelfde te doen. En de varianten in het MER helpen om daarin bij te sturen. Keuzes voor de korte termijn werken door in de langere termijn. En omgekeerd kunnen uitspraken over de lange termijn effect hebben op keuzes die we voor de kortere termijn maken. Denk aan onderwerpen als water, bodem, natuur en landbouw. We zoeken naar de middenweg waarin we op korte termijn noodzakelijke keuzes maken en tegelijkertijd ruimte houden voor latere invulling en bijsturen gedurende de weg naar 2050 en 2100.
13m	mer	Er ontbreekt een afwegingskader om tot de voorkeursvariant te komen. Voor de VNG is een dergelijk afwegingskader ontwikkeld dat als voorbeeld kan dienen. Het Rad van de Leefomgeving kan een belangrijke rol spelen, maar de afweging tussen de keuzes en aan welke thema's een criteria wordt gehangen moet ook worden meegenomen.	De voorkeursvariant is niet sec een resultante van de mer-inspanning. Daar dienen, zoals indiener aangeeft, nog andere overwegingen in betrokken te worden. Voor de reikwijdte en het detailniveau van het mer (onderwerp van de NRD) is dat afwegingskader niet zozeer van belang. Het resultaat van de totstandkoming van de voorkeursvariant wordt wel gemotiveerd in het MER opgenomen; in het MER landt dus een motivering van de voorkeursvariant.
13n	mer	De vraag is of het systeem van beoordeling met plussen en minnen niet veel te grof is en daardoor alleen indicatief. Terwijl de beoordeling heel belangrijk is voor de keuzes die gemaakt gaan worden. Dus harde doelen zouden hier veel meer leidend moeten zijn, met minimale basiswaarden en basisambities.	De beoordeling met plussen en minnen 'alleen' is niet voldoende om een gedetailleerd beeld van de effecten te geven. Om die reden worden de plussen en minnen begeleid door verklarende, en meer genuanceerde tekst. Vervolgens worden die plussen en minnen samengevat weergegeven in een figuur (o.b.v. Rad van de Leefomgeving, op gelijke wijze als het MER bij de NOVI) waar middels een visualisatie een wat genuanceerder oordeel gegeven wordt.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
13o	mer	De beoordelingscriteria van het thema natuur zou in het Rad van de Leefomgeving veel expliciter gemaakt moeten worden, op basis van beschikbare gegevens en het referentiejaar. Daarbij is het belangrijk om niet alleen naar de referentiesituatie te kijken maar hoe je tot een volledig natuurherstel kunt komen. Dit geldt ook voor het thema luchtkwaliteit.	De effecten van de varianten (en het voorkeursalternatief) worden in het MER afgezet tegen de referentiesituatie (zoals gebruikelijk in mer-studies). Daarnaast wordt ook beoordeeld ten opzichte van de vastgelegde beleidsambitie. Daarmee wordt invulling geven aan het verzoek. In onderdeel 1 van het MER (de foto van de leefomgeving) zal deze beleidsmatige ambitie geduid worden, en zal aangegeven worden hoe ver het Rijk verwijderd is van deze ambitie. Voor genoemde onderwerpen is dus afhankelijk van wat de exacte, vastgelegde ambitie is of deze ambitie behaald wordt. De essentie van deze aanpak is wel dat dus niet alleen een vergelijking met een hypothetische situatie onderdeel is van het MER, maar ook een meer 'absolute' toets ten opzichte van een streefwaarde.
13p	mer	Verzoek om binnen het hoofdthema 'veilige en gezonde leefomgeving' een apart thema 'groen' toe te voegen/ zodat het grote belang van groen op de leefomgeving kan worden meegenomen.	De relatie van een groene leefomgeving met het hoofdthema 'veilige en gezonde leefomgeving' wordt onderschreven. Het aspect 'groen' heeft echter al een plek in de indicator 'openbare ruimte' (deze indicator wordt enigszins gewijzigd overigens). Daarmee wordt het belang van een groene leefomgeving voldoende meegenomen.
13q	mer	Verzoek om niet alleen te kijken naar concentratie of spreiding van woningen maar daarbij ook verschillende groeiscenario's te hanteren en op basis daarvan de keuze voor concentratie of spreiding te maken.	De bandbreedte van de varianten wijzigt in principe niet. De woningbouwopgave wordt daarbij in kwantitatieve zin als vaststaand gegeven aangenomen, omdat die opgave niet zal veranderen. Deze suggestie wordt dus niet overgenomen.
13r	mer	Verzoek om ook een variant op te nemen waarbij de huidige economie niet centraal staat, maar een economische model dat de grenzen van de aarde respecteert en dienstbaar is aan de natuur.	We nemen uw suggestie mee bij de verdere ontwikkeling van de MER-varianten.
13s	mer	In het kader van de Nota Ruimte ook naar specifieke effecten kijken, zoals specifiek wordt gekeken naar nationale regie en effecten van en naar het buitenland. Verzoek dan ook de specifieke effecten op grote internationale doelen voor het klimaat en de biodiversiteit mee te nemen.	Op gelijke wijze als voor de nationale effecten gedaan wordt (naast een toets op de referentiesituatie ook een toets op doelbereik), zal het MER ook voorzien in een toets op doelbereik voor internationale ambities. Dit zal passend bij het detailniveau van de internationale beoordeling geschieden.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
13t	mer	Goed dat de NRD er ligt. De vraag is wel of dit niet te vroeg komt gezien het puzzelproces van de provincies en de recente publicatie van de ruimtelijke verkenningen van PBL/WUR.	De ruimtelijke voorstellen van de provincies en de ruimtelijke verkenningen van PBL en WUR zijn niet van invloed op de mer en de bijbehorende NRD. Uit de mer zal beslisinformatie komen die wordt meegenomen in de Nota Ruimte. De ruimtelijke voorstellen van de provincies zullen, los van de mer, worden meegenomen bij het opstellen van de Nota Ruimte.
14a	mer	Waardering voor het kabinet dat het de eerste stappen zet om tot nationale ruimtelijke keuzes te komen. Oproep om de ruimtelijke keuzes die gemaakt gaan worden vooral maatschappelijk gedragen keuzes zijn.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak. We zijn het met u eens dat gemaakte keuzes maatschappelijk gedragen moeten zijn. Participatie is dan ook erg belangrijk om te komen tot de Nota Ruimte. Hiervoor hebben we een participatieplan opgesteld met als doel om actief burgers en maatschappelijke organisaties te betrekken bij de totstandkoming van de Nota Ruimte. Het participatieplan vindt u hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte
14b	NR	Zonder nationale ruimtelijke keuzes en prioriteiten en publiek-private uitvoeringskracht dreigt de ruimtelijke ontwikkeling spaak te lopen. De keuzes en prioriteiten zijn nodig om blokkades in de ruimtelijke ontwikkeling van brede wervaart en het vestigingsklimaat op te heffen.	De Nota Ruimte stellen we nadrukkelijk op om deze nationale ruimtelijke keuzes te maken, wij zien ook de blokkades die ontstaan bij de afwezigheid van nationale keuzes.
14c	NR	Verzoek om de wijze waarop maatschappelijke organisaties betrokken worden bij de keuzes in de Nota Ruimte met de Contourennotitie bekend te maken. Het is essentieel om tot maatschappelijke gedragen keuzes te komen, waarbij ook ondernemersorganisaties zijn betrokken, zo komen we tot uitvoeringskracht.	In oktober is het Participatieplan voor de Nota Ruimte gepubliceerd. Daarin wordt aangegeven hoe de samenleving, waaronder maatschappelijke organisaties, kan worden betrokken bij de nieuwe Nota Ruimte. U vindt het Participatieplan hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
14d	NR	In de NRD is een tijdschema gevoegd waaruit blijkt dat u verwacht de ontwerp Nota Ruimte in het tweede kwartaal van 2024 ter inzage te leggen. Dat houdt in dat er in het eerste kwartaal van 2024 een concept gereed moet zijn. Op dit moment hebben wij nog geen inzicht in de wijze waarop en wanneer u maatschappelijke organisaties zoals VNO-NCW en MKB Nederland wilt betrekken bij het maken van deze grote ruimtelijke keuzes. Gelet op de aard van de keuzes maken wij ons zorgen over het beoogde tijdpad. Wij vragen ons af of in dit tijdpad de benodigde zorgvuldigheid, ook in het overwegen en doordenken van deze keuzes mogelijk is en of het voor de maatschappelijke organisaties mogelijk is om de keuzes te bespreken met hun achterbannen. Wij geven u daarom in overweging om nu het kabinet demissionair is de ruimte te nemen om tot deze maatschappelijke afstemming te komen	We onderschrijven het belang van de betrokkenheid van maatschappelijke organisaties en zijn ons bewust van de demissionaire status van het kabinet. In deze periode zetten we onverminderd in op een zorgvuldig te doorlopen proces om te komen tot een Nota Ruimte.
14f	mer	De NRD schetst neiet hoe de structurerende ruimtelijke keuzes eruit komen te zien. Onduidelijk wat de status is van en op welke aspecten de aangekondigde beleidsagenda, kaarten voor 2030, 2050 en 2100 en de nationale hoofdstructuren zich richten.	Keuzeopties en te maken keuzes alsmede de kenmerken van de Nationale ruimtelijke hoofdstructuur staan beschreven in de Contourennotitie Nota Ruimte. De keuzes zullen uiteindelijk in samenhang en vertaald in de Nationale ruimtelijke hoofdstructuur een plek krijgen in de Nota Ruimte. U vindt de Contourennotitie hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/contourennotitie-nota-ruimte

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
14g	NR	Er is minimaal 7000 hectare bedrijfsruimte nodig tot 2030 om huidige achterstanden in te lopen – en daar komt de ruimte die nodig is voor de energietransitie en circulaire en duurzame bedrijfsprocessen nog bij. Want er liggen tegelijkertijd grote kansen om werklocaties toekomstbestendig te maken door te verduurzamen, te vergroenen en bij te dragen aan de energietransitie en de circulaire economie. Wij zien graag dat deze belangrijke opgaven en het ruimtelijk-juridisch instrumentarium dat daarvoor nodig is helder wordt vastgelegd in het nationaal programma Ruimte voor economie dat het kabinet nu opstelt. Vervolgens zal nodig zijn dat de Nota Ruimte en de overige nationale programma's waarborgen dat er voldoende fysieke en milieuruimte is voor ondernemers en dat verdringing van bedrijven wordt tegengegaan. Ook zijn hierover afspraken van het kabinet nodig met provincies en gemeenten ('werkdeals'). Het waarborgen van deze ruimte voor ondernemers draagt ertoe bij dat we succesvol tot de noodzakelijke transitie kunnen komen.	We nemen uw suggestie mee bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte.
14h	mer	De beschrijving van de varianten is zo kort dat een weging lastig te maken is. Het is de vraag of variant D een realistische variant is. Het zal nodig zijn het land aan te passen aan het veranderende klimaat en water en bodem, maar het is onrealistisch om grote delen van het land op slot te zetten. Als de analyse is dat onze ruimte schaars is en er vele transitie doorgemaakt moeten worden, dan kunnen we ons eenvoudigweg niet veroorloven zulke grote delen te vrijwaren van ontwikkeling. Het miskent daarnaast dat de huidige ruimtelijke inrichting vele agglomeratievoordelen kent die de basis vormen voor onze brede welvaart, die we uiteraard naar de toekomst toe ook willen behouden. Dit uitgangspunt zou in alle varianten moeten terugkomen, zodat zonder meer helder is hoe de brede welvaart gewaarborgd blijft.	Het MER-proces is er juist voor bedoeld om de effecten van ruimtelijke keuzes in beeld te brengen, dus ook negatieve effecten en effecten op brede welvaart.
14i	mer	Bij de economisch criteria voor beoordeling moet ook rekenschap worden gegeven van de grote internationale afhankelijkheden van ons land, de geopolitiek, grondstoffen en energie en noodzaak tot economische samenwerking en meer strategische autonomie. Deze onderdelen zijn essentieel voor onze positie in de wereld en hebben ook een ruimtelijke weerslag.	Correct, deze overwegingen dienen betrokken te worden bij het opstellen van een 'voorkeursvariant', maar zijn geen omgevingsaspecten die onderdeel zijn van het Rad van de Leefomgeving, al komen onderdelen van de gevraagde aspecten wel terug in het Rad van de Leefomgeving. De inschatting is dat er voldoende rekenschap gegeven kan worden op basis van de gekozen thema's en indicatoren.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
14j	mer	Betrek het bedrijfsleven en maatschappelijke instellingen bij de 'expert judgement' om tot een goede oordeling van de effecten te komen.	Er is gekozen om de expert judgements op vier manieren te valideren: met experts van Antea group, van het kernteam Nota Ruimte bij BZK, van andere ministeries en vervolgens door een begeleidingsteam vanuit IPO, VNG, UvW, de planbureaus en mogelijk andere kennisinstellingen. Daarmee wordt verondersteld dat zo een zeer breed gedragen beeld bij de beoordelingen ontstaat. De wijze waarop dat geschiedt dient nog vorm te krijgen, maar we nemen uw suggestie in overweging.
15a	mer NR	De havenbeheerders ervaren dagelijks de uitdagingen van de ruimtelijke puzzel. De havens zijn clusters van energie-intensieve industrie en grootschalige logistieke activiteiten. Deze clusters hebben niet alleen een belangrijke positie in het produceren van duurzame bronnen, maar hebben de komende jaren ook een opgave in het kader van de grondstoffen- en energietransitie die de belangen van individuele havens overstijgt. De transitie van de Nederlandse zeehavens heeft samenhang in beleid en visie op het ruimtegebruik en de benodigde (milieu)gebruiksruimte nodig. Wij verwachten dat de Nota Ruimte en het bijbehorende milieueffectrapport deze samenhang in beeld brengt en daarmee ook het bedrijfsleven in de havens de noodzakelijke zekerheid biedt voor het nemen van investeringsbeslissingen om de maatschappelijk gewenste transitie te realiseren.	Havens zijn een onderdeel van het beleid in de Nota Ruimte en hebben specifieke aandacht in het MER. De havengebieden zijn in de NRD als één van de 'gebieden' omschreven waarvoor effecten specifiek inzichtelijk gemaakt worden. Daarmee wordt invulling gegeven aan de verwachting van indiener.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
15b	mer NR	<p>De zeehavens zijn onderdeel van de oplossing voor de Nederlandse en Europese klimaatopgave. Bovendien spelen de zeehavens als industriële clusters een cruciale rol bij het behalen van de Nederlandse en Europese klimaatambities. De havens zijn ook clusters van energie-intensieve industrie en grootschalige logistieke activiteiten. Deze clusters hebben niet alleen een belangrijke positie in het produceren van duurzame bronnen, maar hebben de komende jaren ook een opgave in het kader van de grondstoffen- en energietransitie die de belangen van individuele havens overstijgt. In het concept-Nationaal plan energiesysteem en het Ontwerp-Programma Energiehoofdstructuur kiest het Rijk ervoor om ruimte te bieden aan de industrie in Nederland om te verduurzamen en waarde te creëren. De industrie in Nederland is van belang voor verdienvermogen, werkgelegenheid, innovatief vermogen en strategische autonomie. Liever groen hier dan grijs elders. De Nederlandse zeehavens leveren hier graag een bijdrage aan door ons voor te bereiden op een grote behoefte aan geïmporteerde energie en grondstoffen en ruimte te bieden en/of samen met het Rijk te ontwikkelen voor projecten als grootschalige elektrolyse. De transitie van de Nederlandse zeehavens heeft samenhang in beleid en visie op het uimtegebruik en de benodigde (milieu) gebruiksruimte nodig. Wij verwachten dat de Nota Ruimte en het bijbehorende milieueffectrapport deze samenhang in beeld brengt en daarmee ook het bedrijfsleven in de havens de noodzakelijke zekerheid biedt voor het nemen van investeringsbeslissingen om de maatschappelijk gewenste transitie te realiseren.</p>	<p>Havens zijn een onderdeel van het beleid in de Nota Ruimte en hebben specifieke aandacht in het MER. De havengebieden zijn in de NRD als één van de 'gebieden' omschreven waarvoor effecten specifiek inzichtelijk gemaakt worden. Daarmee wordt invulling gegeven aan de verwachting van indiener.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
15c	mer	In twee van de vier varianten in de NRD lijken de Nederlandse zeehavens echter nauwelijks voor te komen. Daarnaast geeft geen van de varianten blijk van de vijf havens van nationaal belang als geïntegreerd systeem om Nederland toekomstgericht te versterken in het kader van bijvoorbeeld de klimaatambities, grondstoffen- en energietransitie en mobiliteit en bereikbaarheid. Hierdoor is ons niet duidelijk welke systeemverandering het Rijk per variant beoogt te bereiken? De havens kunnen immers niet verplaatst worden naar gebieden elders in Nederland. Om die reden verzoeken wij u om, zoals eerder ook in de NOVI3 is opgenomen, de fysieke en milieuruimte voor de transitie van de havens te borgen en terughoudend om te gaan met het toelaten van andere functies in de havens en langs de transportcorridors. En om in het vervolgonderzoek voor de mer bij de Nota Ruimte de zeehavens in elke variant als belangrijke clusters van logistieke en industriële functies te koesteren en ze niet op slot te zetten door toevoeging van (kwetsbare) functies die ook elders plaats kunnen vinden.	De MER-varianten zijn onderscheidende ruimtelijke toekomstbeelden, die laten zien hoe keuzes samenhangen en wat hun effect is op verschillende aspecten van de leefomgeving, waaronder 'Verdienvermogen' en 'Ruimtelijk economische structuur', waarvan de zeehavens onderdeel zijn. Inzicht in de effecten vormen de basis voor het maken van keuzes in de Nota Ruimte. In de Nota Ruimte zullen we ook verder ingaan op de zeehavens.
15d	mer	Tenslotte zijn wij van mening dat een integrale Nota Ruimte ook een milieueffectrapport (MER) vraagt, waarin een integrale afweging van de diverse aspecten uit het Rad van de Leefomgeving heeft plaatsgevonden. Om dit te bereiken zijn wij van mening dat in het MER nadrukkelijk ook 'de onderste helft' van het Rad, o.a. gericht op de economische omgeving, maar ook de bereikbaarheid van de havens ten behoeve van het goederentransport volwaardig aan bod moet komen. Het toetsen van deze bereikbaarheid middels het aantal banen dat binnen een uur bereikt kan worden, doet volstrekt geen recht aan de bereikbaarheid en functie van de zeehavens voor het (inter)nationale goederentransport.	Indiener snijdt een terecht punt aan. In het MER wordt een bredere opvatting van het begrip 'bereikbaarheid' toegepast. Ten aanzien van het punt over 'de onderste kant' van het Rad van de Leefomgeving geldt dat de mer-inspanning gericht is op het identificeren van de informatie die nodig is voor het nemen van een besluit over de Nota Ruimte. Het detailniveau van de informatie wordt op dat uitgangspunt afgestemd. In essentie bepaalt het detailniveau van de Nota Ruimte dus het detailniveau van de beoordelingen in het Rad van de Leefomgeving.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
16a	NR	<p>Die deutsch-niederländische Grenze verläuft im Regierungsbezirk Düsseldorf quasi parallel zur Maas. Hier wäre darauf zu achten, dass nicht stark „wasserlastige“ Industrien (z. B. Kühlwasser für (Abfall-)Thermik, Verbrauchswasser) angesiedelt werden, Häfen für hochseegängige Schiffe auch nicht. Anders als bei der Energieversorgung wird man im Abfallbereich um die Verbrennung auch langfristig nicht drum herumkommen.</p> <p>Vertaling: De grens tussen Duitsland en Nederland loopt in het administratieve district Düsseldorf bijna parallel aan de Maas. Wat dit betreft moet erop worden gelet dat er geen industrieën met een zeer hoog waterverbruik worden gevestigd (bijvoorbeeld koelwater voor (afval)warmte, gebruikswater), en ook geen havens voor zeeschepen. Anders dan bij de energievoorziening zal er op afvalgebied op den duur niet te ontkomen zijn aan verbranding van afval.</p>	<p>Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in de Nota Ruimte duidelijk aan bod. De notie over bedrijvigheid aan de grens nemen we mee in overweging richting de Nota Ruimte. Hierin komt de circulaire transitie en de relevante locaties zoals watergebonden industrie aan bod, ook in het grensgebied.</p> <p>Übersetzung: Raumordnerische Aufgaben erstrecken sich häufig über Landesgrenzen hinaus, dessen sind wir uns bewusst. Internationale Abhängigkeiten und Zusammenhänge nehmen zu. Deshalb wird im Raumordnerischen Leitprogramm ausdrücklich auf den internationalen Kontext eingegangen. Den Hinweis auf Wirtschaftstätigkeiten entlang der Grenze werden wir bei der Erstellung des Raumordnerischen Leitprogramms berücksichtigen. Darin geht es u. a. um die Transformation hin zur Kreislaufwirtschaft und die relevanten Standorte, darunter »wasserlastige« Industrien, und zwar auch im Grenzgebiet.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
16b	mer	<p>Aus Sicht meiner Fachdezernate 26 (Luftverkehr), 32 (Regionalentwicklung), 33 (Ländliche Entwicklung, Bodenordnung), 35 (Denkmalangelegenheiten), 51 (Natur- und Landschaftsschutz, Fischerei), 53 (Immissionsschutz – einschl. analgenbezogener Umweltschutz) und 54 (Wasserwirtschaft - einschl. anlagenbezogener Umweltschutz) werden zum jetzigen Zeitpunkt keine weiteren Anregungen gegeben. Die Bezirksregierung Düsseldorf bittet jedoch um Beteiligung im weiteren Verfahren.</p> <p>Vertaling: Vanuit mijn vakafdelingen 26 (luchtverkeer), 32 (regionale ontwikkeling), 33 (plattelandontwikkeling, landinrichting), 35 (monumentenzaken), 51 (natuur- en landschapsbescherming, visserij), 53 (immissiebeheersing - incl. plaatselijke milieubescherming) en 54 (waterhuishouding - incl. plaatselijke milieubescherming) worden er momenteel geen verdere suggesties gedaan. Het districtsbestuur van Düsseldorf wil echter graag betrokken worden bij het verdere verloop van de procedure.</p>	<p>In afstemming met betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven.</p> <p>Übersetzung: In Abstimmung mit den betroffenen Akteuren wird geprüft, wie sich dies konkretisieren lässt.</p>
17a	mer NR	<p>Het belang van grensoverschrijdend openbaar vervoer, auto- en spoorverbindingen, IJzeren Rijn. Ambities ten aanzien van het versterken van grensoverschrijdende infrastructuur en netwerken ontbreken voorlopig nog. Dit dient opgenomen te worden in de Nota Ruimte en ook zijn plaats te krijgen binnen de opmaak van het planMER. Ambities opnemen ten aanzien van het versterken van internationaal openbaar vervoer en internationale spoorverbindingen. Er dient absolute prioriteit gegeven te worden aan het treinreizigersvervoer van Antwerpen naar Weert en een performant openbaar vervoer voor reizigers naar Eindhoven om de regio Belgisch Noord-Limburg met de Brainport Eindhoven te verbinden als ontbrekende verbindingen in het internationale netwerk.</p>	<p>Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in de Nota Ruimte en de mer duidelijk aan bod. Internationale spoorverbindingen zijn belangrijk om klimaat neutraal vervoer mogelijk te maken. Daarom zetten we in op internationale treinverbindingen. Per MER-variant verschilt de rol van internationale verbindingen. Richting de Nota Ruimte werken we deze ambitie met het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat verder uit.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
17b	mer NR	<p>De economische relatie tussen Noord-Limburg en Brainport Eindhoven en het economisch belang van Noord-Limburg (Nolimpark, Kristalpark, Campus Noord, etc.) en de grensoverschrijdende woon- en arbeidsmarkt. Wij wijzen op het economisch belang van de regio Belgisch Noord-Limburg voor het achterland van de Brainport Eindhoven en de relatie binnen de ELAt (Eindhoven-Leuven-Aachen triangle). Bijvoorbeeld het economisch belang van de concentraties van bedrijvigheid in deze regio (waaronder Nolimpark (met de Kristalcampus (RUP Campus Noord) en Kristalpark, de technologische campussen met relaties met de Brainport). De arbeidsmarkt in dit gebied is sterk grensoverschrijdend georiënteerd. Economische groei kan enkel bestaan bij goede verbindingen tussen het economisch kerngebied (ELAt) en anderzijds het achterland. Vanuit het economisch belang van onze regio als achterland voor de Brainport Eindhoven en uw verantwoordelijkheid voor internationale en multilaterale samenwerking zien wij hier voor u een nationaal belang liggen dat onvoldoende aandacht krijgt. Er dient aandacht uit te gaan naar de beïnvloeding van de woningmarkt in België en zijn grensgemeenten ten gevolge van het voorgestelde beleid in de Nota Ruimte, bijvoorbeeld door de focus op de verdere groei van de regio's in het zuidoosten/Eindhoven en Breda-Tilburg. Ambities opnemen ten aanzien van het versterken van internationale wegverbindingen op het kruis Eindhoven, Hasselt-Luik en (Düsseldorf-) Weert-Antwerpen.</p>	<p>Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in de Nota Ruimte en de mer duidelijk aan bod. Hoe er wordt omgegaan met grensoverschrijdende ruimtelijke opgave zoals economische activiteiten en de woningbouw opgave wordt nader geadresseerd in de Nota Ruimte. We nemen uw suggesties mee in de verdere trajecten van de mer en Nota Ruimte.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
17c	NR	Het belang van grensoverschrijdende natuur van het Hageven en Plateaux De Grootte Heide. Wij vragen aandacht voor het belang van internationale grensoverschrijdende natuur en landschappen zoals het Natura 2000 gebied 'Leenderbos; Grootte Heide De Plateaux'. Vanuit uw verantwoordelijkheid voor internationale samenwerking is het beschermen, in stand houden en versterken van grensoverschrijdende natuur een gedeeld belang; zowel vanuit het belang een gezonde leefomgeving als vanuit het (economisch) belang van een attractief landschap voor toerisme en recreatie. Met name in de grensstreek, waar overkoepelende regie minder vanzelfsprekend is, vragen wij voldoende waarborgen om de natuur- en landschapskwaliteiten te beschermen tegen de negatieve effecten van bijvoorbeeld ontwikkelingen van windmolens, landbouw, mobiliteit; schadelijke uitstoot van vervuilende stoffen, etc. Aandacht voor het belang van de grensoverschrijdende toeristische-recreatieve netwerken in de Kempen, Peel en Bosland.	Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in de mer en Nota Ruimte duidelijk aan bod. Beschermen van landschappelijke kwaliteit is overal in Nederland van belang, ook langs de grens. Wij nemen deze overwegingen mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.
17d	mer	Het niet afwentelen van negatieve effecten over de grens. Wij vragen u hierbij expliciet te benoemen dat grensoverschrijdend afwentelen moet worden voorkomen. Ruimtelijke ontwikkelingen die negatieve effecten afwentelen op buurlanden passen niet in de gedachte van duurzame ruimtelijke ontwikkeling. Wij vragen u de beperkte beoordeling van de milieueffecten op België en zijn grensgemeenten uit te breiden en vernemen graag uw reactie op onze zienswijze.	Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in de Nota Ruimte en de mer duidelijk aan bod. Het afwegingsprincipe van de NOVI om niet af te wentelen nemen we mee in de Nota Ruimte. Ook afwenteling aan de grens voorkomen we. We nemen uw suggestie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte, passend bij het detailniveau van de Nota Ruimte.
17e	mer	Verzoek betrokken te worden in het proces.	In afstemming met betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
18a	mer NR	In zijn algemeenheid komen de begrippen gezondheid en veiligheid weinig voor in de NRD, terwijl de Omgevingswet als doel heeft 'het bereiken en in stand houden van een veilige gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit'. En daar waar de begrippen staan, worden ze gebruikt als containerbegrippen. Gezondheid en veiligheid zijn niet gedefinieerd en afgekaderd in de NRD waardoor doorwerking in sectorale programma's van het Rijk en in de NOVEX-gebieden vrij invulbaar zijn. Het Rijk geeft zelf aan dat ze tot een meer integrale afweging willen komen in het veiligheids-domein. Dit is volgens ons een onwenselijke situatie. Ervaring leert dat veiligheid en gezondheid belangrijk zijn tijdens (plan)ontwikkelingen, maar zodra de ontwikkeling dicht bij de nadere uitwerking komt veiligheid en gezondheid niet tot nauwelijks meer terug te vinden zijn.	De NRD geeft invulling aan de aanpak van de mer-procedure. Hierin worden de genoemde onderwerpen meegenomen als onderdeel van het beoordelingskader. De integrale keuzes van het Rijk worden dus op een veilige, gezonde fysieke leefomgeving getoetst. Dit komt tot uitdrukking onder de indicatoren "milieugezondheidsrisico's" en "gezond gedrag". Hieronder wordt o.a. geluidshinder, externe veiligheidsrisico's en een gezonde leefstijl beschouwd. Daarmee wordt voldoende invulling gegeven aan het belang van een veiligheid en gezondheid in het MER. Bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte zullen de resultaten van de toetsing van de vier alternatieven in de mer als belangrijke beslisinformatie worden meegenomen. In de ontwerp-Nota Ruimte zullen gezondheid en veiligheid een plek krijgen. Er wordt nog gezien hoe de bijdrage van de leefomgeving aan het halen van gezondheidsdoelen een plek kan krijgen in de ontwerp-Nota Ruimte".
18b	mer NR	In paragraaf 1.1 staan de urgente maatschappelijke opgaven opgesomd die om meer ruimte vragen. Veiligheid en gezondheid staan hier niet in opgenomen ondanks dat het Rijk dit zelf ziet als doel (art. 1.3, Ow) en een stevige opgave, een gemiste kans volgens ons.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte.
18c	mer	Gezondheid wordt alleen in variant B genoemd en veiligheid komt in geen van de varianten voor. Met de doelen van de Omgevingswet voor ogen is dit teleurstellend.	In de NRD staat alleen een beknopte beschrijving van de vier varianten. Gezondheid en veiligheid worden in de verdere uitwerking meegenomen in alle varianten. Ze worden vervolgens beoordeeld op de effecten op de leefomgeving. Daarvoor gebruiken we indicatoren zoals opgenomen in het Rad van de Leefomgeving. Daarin staan onder 'Milieukwaliteit en gezondheid' en 'Veiligheidsrisico's' de aspecten benoemd die raken aan veiligheid.
18d	mer NR	In paragraaf 3.3 staat dat er gekeken wordt naar integrale toekomstvarianten. Op dit moment wordt er gewerkt aan 27 sectorale plannen van het Rijk en vinden er gesprekken met de 4 bevoegde gezagen plaats over de Novex-gebieden en worden er per provincie afspraken over strategische opgaven gemaakt. Veiligheid en gezondheid zijn vaak container begrippen die in de verschillende programma's verschillend worden uitgewerkt. Hoe vindt de integrale vertaling plaats naar een 'veilige en gezonde fysieke leefomgeving'?	De integrale vertaling vindt plaats bij het opstellen van de ontwerp-Nota Ruimte. Hiervoor gebruiken we onder meer de toetsingsresultaten van de vier uitgewerkte mer-varianten, de provinciale Ruimtelijke voorstellen en de nationale programma's. De ontwerp-Nota Ruimte moet het halen van doelen ten aanzien van een veilige en gezonde leefomgeving mogelijk maken. Hier zal de komende maanden verder invulling aan worden gegeven.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
18e	mer	In het Rad van de Leefomgeving staat het hoofdthema 'Veilige en gezonde leefomgeving'. Uit tabel 4.1 blijken de thema's en indicatoren, in de 'nadere uitwerking t.b.v. effect-bepaling' worden gezondheid en veiligheid beiden nog maar één keer genoemd. Van een goede borging van veiligheid en gezondheid in de uitwerking van het Rad van de Leefomgeving is hierdoor geen sprake.	Beide aspecten komen in het MER volwaardig tot uiting. De genoemde indicatoren worden verder uitgewerkt, waarbij veiligheid en gezondheid onder meerdere indicatoren nadrukkelijk aan de orde komen. Dit punt leidt derhalve niet tot een wijziging van het Rad van de Leefomgeving.
18f	mer	In het Rad van de Leefomgeving staat milieurampen benoemt met tussen haakjes 'EV'. Het is onduidelijk of hier Externe Veiligheid mee bedoeld wordt of iets anders. In tabel 4.1 staat omgevingsveiligheid onder de indicator milieugezondheidsrisico van het thema milieukwaliteit & gezondheid beschouwt terwijl in het Rad van de Leefomgeving op pagina 9 dit onder de indicator milieurampen van het thema veiligheidsrisico's valt. Dit scheidt verwarring.	Hier wordt inderdaad 'externe veiligheid' bedoeld. Onder milieugezondheidsrisico's wordt dit onderdeel betrokken. De NRD zal op basis van de zienswijzen niet worden aangepast. Bij het opstellen van het MER nemen we uw suggestie mee om dit beter te formuleren.
18g	mer	In het thema wonen & woonomgeving van tabel 4.1 wordt niet ingegaan op nieuwe ontwikkelingen zoals meervoudig ruimtegebruik. Ook is er verder geen aandacht voor brandveiligheid en de constructieve veiligheid bij gebouwen. Ons voorstel is om de relatie tussen nieuwe ontwikkelingen, verdichting en omvangrijke incidenten mee te nemen in dit thema.	Deze aspecten komen tot uitdrukking onder het thema 'veiligheidsrisico's' tot uitdrukking.
18h	mer	Het is onduidelijk waarom de indicator overstromingen onder het thema veiligheidsrisico's valt en niet onder het thema klimaat. In het Nationaal Klimaat adaptatie Strategie (NAS) is overstromingen namelijk ook één van de vier hoofdthema's.	Deze keuze is tijdens het proces rondom NOVI gemaakt. Het alternatieve indelingsvoorstel zou ook kunnen, maar het is geen noodzakelijkheid. Relevant is dat alle onderwerpen aan de orde komen. Minder relevant is onder welke categorie alle aspecten hangen.
18i	mer	Bij tabel 4.1 staat alleen bij het hoofdthema een verwijzing naar de 'nationale veiligheid'. Terwijl in tabel 1 van de Rijksbrede Risicoanalyse Nationale Veiligheid ³ het begrip 'fysieke veiligheid' als 1 van de 6 veiligheidsbelangen is beschreven. Bij doorsnijdende thema's en dreigingsthema's staan onderwerpen die een directe relatie met de 5e Nota ruimte hebben.	Dit onderdeel wordt gedeeltelijk beschouwd onder de nationale veiligheid, maar voor een gedeelte onder omgevingsveiligheid (onderdeel van milieugezondheidsrisico's).

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
18j	mer	Op pagina 21 staat beschreven hoe de expert judgement gevalideerd worden. Omdat 'veiligheid en gezondheid' slechts beperkt beschreven is, is het advies om het NIPV als kennisinstelling hiervoor te benaderen.	Er is gekozen om de expert judgements op vier manieren te valideren: met experts van Antea group, van het kernteam Nota Ruimte bij BZK, van andere ministeries en vervolgens door een begeleidingsteam vanuit IPO, VNG, UvW, de planbureaus en mogelijk andere kennisinstellingen. Daarmee wordt verondersteld dat zo een zeer breed gedragen beeld bij de beoordelingen ontstaat. De wijze waarop dat geschiedt dient nog vorm te krijgen, maar we nemen uw suggestie in overweging.
19a	mer	De ondergrond, het (a)biotische systeem, is in de lagenbenadering echt van een andere orde dan de andere lagen (waaronder netwerken), in verband met de beperkte maakbaarheid van het (a)biotische systeem en lange termijn gevolgen van keuzes. Consequent doorvoeren van de principes en het gedachtegoed uit de beleidsbrief Water bodem sturend (nieuw t.o.v. de MER NOVI) is daarom noodzakelijk en verdient nog extra en uitdrukkelijke aandacht in de NRD.	In alle vier de toekomstvarianten wordt uitgegaan van bodem en water sturend. Wel zitten er tussen de varianten verschillen in de manier waarop hier invulling aan wordt gegeven. Deze vier toekomstbeelden zullen in de mer worden getoetst. Daarmee is de aandacht voor dit belang geborgd in de mer We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van het MER.
19b	mer	Belangrijk om in de NRD rekening te houden met zowel de samenhang als de volgtijdelijkheid van diverse sporen, en eventuele knelpunten daarin te onderzoeken. Zodat het inderdaad niet 'wie het eerst komt die het eerst maalt' wordt.	Deze zorg delen wij, en betrekken we bij de totstandkoming van de Nota Ruimte.
19c	mer	Belangrijk dat de MER in ieder geval de nieuwste (wetenschappelijke) inzichten meeneemt uit bijvoorbeeld de KNMI klimaatscenario's en het Kennisprogramma Zeespiegelstijging (tussenbalans dit najaar beschikbaar). Houd bovendien rekening met worst case scenario's, die buiten de 'meest waarschijnlijke' bandbreedte liggen voor bijvoorbeeld zeespiegelstijging of maatgevende afvoer rivieren.	Dank voor deze suggestie. De recentelijk gepubliceerde KNMI Klimaatscenario's betrekken we o.a. bij de Foto van de Leefomgeving. We nemen uw suggesties mee bij het opstellen van het MER.
19d	NR	Verstandig dat de Nota Ruimte perspectief voor 2100 meeneemt; doe dit ook werkelijk en zorgvuldig. In de huidige tekst is dit hier en daar nog wat voorzichtig geformuleerd. Terwijl voor ontwikkelingen als klimaatverandering, waterveiligheid, wateroverlast en droogte zelfs een langere ter-mijn, na 2100, relevant is.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19e	NR	De term structurerende keuzes staat in de tekst. Het is alleen onduidelijk of hiermee de structurerende keuzes in zijn algemeenheid wordt bedoeld en/of in hoeverre de structurerende keuzes voor de verschillende typen ondergrond/ bodem uit de WBS-brief hierbij worden betrokken. Maak duidelijk welke keuze hogere prioriteit krijgen, wat is hierin de denkklijn.	De keuzes voor de korte termijn sluiten aan op het staande beleid, waaronder die uit de kamerbrief 'Water en bodem sturend'. Afweging en prioritering vindt plaats in de Nota Ruimte.
19f	NR	De ontsluiting van inzichten uit andere programma's kan per gebied of regio verschillen waardoor het kwaliteitsniveau kan afwijken per gebied. Daarnaast is de volgtijdelijkheid van inzichten een risico vanwege het momentum van trends en ontwikkelingen, maar ook afwijkende detailniveaus en gekozen methoden per gebied. Er is dus een spanningsveld in tijd, centraal & algemeen vs decentraal & gebiedsspecifiek. Het is voorstelbaar dat de structurerende keuzes voor 2030 veel meer leunen op uitkomsten van lokale en gebiedsspecifieke programma's, terwijl de structurerende keuzes voor 2050 – 2100 veel meer leunen op de mca van het rad van de Leefomgeving. Hoe de verschillende tijdshorizonten gevoed worden, kan duidelijker.	Dit is een correcte voorstelling van de input die geleverd wordt en de wijze waarop dit landt in de Nota Ruimte. De vraag tot onderscheid tussen deze tijdshorizonten wordt betrokken bij het opstellen van de Nota Ruimte.
19g	mer	In de NRD staat nu dat voor de lange termijn (2100) nog geen (concrete) keuzes gemaakt worden. Daarentegen staat er wel dat het lange termijnperspectief doorwerkt in de concrete keuzes voor de kortere termijn (2030/2050). In de huidige tekst is nog onvoldoende duidelijk hoe dit zich tot elkaar verhoudt. De onderdelen uit de 4 varianten hebben immers grote ruimtelijke gevolgen. Een visie op de lange termijn zou de basis moeten zijn voor de korte termijn keuzes. Nu lijkt het andersom te gebeuren (zichtlijn 2030 – doorkijk 2050).	In de Nota Ruimte maken we keuzes voor 2030, doen we richtinggevende uitspraken voor 2050 en geven een doorkijk naar 2100. De provincies zijn gevraagd hetzelfde te doen. En de varianten in het MER helpen om daarin bij te sturen. Keuzes voor de korte termijn werken door in de langere termijn. En omgekeerd kunnen uitspraken over de lange termijn effect hebben op keuzes die we voor de kortere termijn maken. Denk aan onderwerpen als water, bodem, natuur en landbouw. We zoeken naar de middenweg waarin we op korte termijn noodzakelijke keuzes maken en tegelijkertijd ruimte houden voor latere invulling en bijsturen gedurende de weg naar 2050 en 2100.
19h	mer	In de NRD wordt uitgegaan van huidige situatie, gelet op de dynamiek in beleidsvorming is de vraag wat als referentie wordt genomen. Ga uit van de meest recente inzichten: gebruik bijv. de nieuwe klimaatscenario's als uitgangspunt, en houd waar mogelijk rekening met beleid dat er aan zit te komen, zoals de EU natuurherstelwet.	Dit type afweging is onderdeel van het MER. In het MER wordt geduid welke beleidsstukken onderdeel zijn van de referentie en welke tot de 'plansituatie' behoren. Daarbij worden de genoemde recente inzichten (zoals de KNMI klimaatscenario's) betrokken.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19i	mer	Onderwerp en aandacht voor bodem ontbreekt; denk ook aan de Europese bodemrichtlijn.	Het aspect 'bodem' is onderdeel van het Rad van de Leefomgeving. Effecten die optreden die op de bodem zijn daardoor onderdeel van de beoordeling in het MER.
19j	NR	In de NRD ontbreekt de uitwerking/notitie voor verdeling van bevoegd-heden en beschikbaarheid van instrumenten	De NRD wordt opgesteld ten behoeve van het MER van de Nota Ruimte. In de Nota Ruimte komt een uitvoeringsparagraaf waarin dit onderwerp zal worden geadresseerd.
19k	NR	Hoe wordt het meervoudig ruimtegebruik (ambitie NOVI) meegewogen? We hebben waarschijnlijk een aantal keer Nederland nodig om onze ambities waar te maken.	Meervoudig ruimtegebruik krijgt als uitgangspunt een plek in de Nota Ruimte.
19l	NR	Neem deze keuzes en uitspraken ook op in deze notitie; niet iedereen kent deze.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19m	NR	Je zou verwachten dat in de Nota Ruimte voor de doorkijk naar 2100 niet zozeer keuzeopties open worden gehouden, maar dat juist duidelijke keuzes gemaakt gaan worden. Wat gaan we doen als de zeespiegel verder stijgt? Een grote ringdijk om NL bouwen? Naar het oosten trekken? In de varianten komt zeespiegelstijging wel sterker terug, maar bij de indicatoren bijvoorbeeld weer niet. De lange termijn keuzes zijn zo fundamenteel, dat ze voor de waterschappen van groot belang zijn voor o.a. grote investeringsvraagstukken voor het watersysteem (en waterveiligheid).	Dank voor uw reactie. 2050 is de concrete planhorizon van de meeste ruimtelijke keuzes en richtinggevende uitspraken die we in de Nota Ruimte gaan doen. Veel concrete keuzes voor de korte termijn (2030) zijn al gemaakt. Omdat met name een aspect als klimaatverandering vraagt om een doorkijk naar later dan 2050, hanteren we 2100 als horizon voor deze doorkijk. Tegelijkertijd zijn er ook nog grote onzekerheden over deze (zeer) lange termijn. Daarom kunnen we nu nog geen concrete keuzes maken over deze termijn, maar moeten we wel rekening houden dat we voor 2030 en 2050 geen keuzes maken waar we richting 2100 spijt van krijgen.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19n	NR	De term 'balans' biedt alle ruimte aan bestuurders om precies die ruimtelijke ontwikkeling door te zetten die ze voor ogen hebben. Het water- en bodemsysteem is de onderlegger, niet gewoon een aspect van de integrale afweging. Begin je met opstellen van een Nota Ruimte vanuit 'balans', dus een punt waarbij al concessies aan Water bodem sturend (WBS) zijn gedaan, dan weet je zeker dat bij iedere volgende inspraak- en redigeerronde er minder overblijft van WBS. De nota ruimte zou moeten starten met een beschrijving hoe het water en bodem systeem sturend is voor de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Vanuit dat vertrekpunt kunnen dan de onvermijdelijke concessies worden gedaan bij de confrontatie met andere belangen. Een visualisatie van de inrichting van NL op basis van het water- en bodemsysteem zou als ver-trekpunt voor de nota Ruimte genomen kunnen worden. Daarmee wordt WBS in een positie gezet die op provinciaal en lokaal niveau navolging kan vinden.	Water en bodem zijn sturend voor ruimtelijke keuzes, dit principe hanteren we ook in de op te stellen Nota Ruimte. Tegelijkertijd zijn water en bodem niet alles bepalend. Keuzes in de leefomgeving maken we op basis van een balans tussen verschillende ruimtelijke opgaven. Tegelijkertijd herkennen we uw punt van zorg dat water en bodem in het verleden onvoldoende zijn meegewogen in ruimtelijke plannen. Dit nemen we mee in het opstellen van de Nota Ruimte.
19o	mer	<ul style="list-style-type: none"> • Kaartbeeld per sectoraal onderwerp: waar vindt de integrale afweging plaats (die juist leidt tot keuzes, invulling regie rijk)? • Waarom worden in deze alinea alleen 2030 en 2050 genoemd, en niet 2100? 	Dat vindt plaats bij het opstellen van de voorkeursvariant, waarvoor de tot integrale toekomstbeelden uitgewerkte MER-varianten, de provinciale ruimte voorstellen en de nationale programma's de belangrijkste input vormen. 2100 nemen we als doorkijk mee in de Nota Ruimte en ook in de faseringskaarten in de Nationale Ruimtelijke Hoofdstructuur.
19p	NR	Deze tekst lijkt te suggereren dat de waterwerken van het verleden geheel de oorzaak zijn van wateroverlast et cetera. Terwijl klimaatverandering en intensief gebruik hoofdoorzaak zijn. Sluit in de tekst meer aan op de principes en analyse uit de water bodem sturend brief van november.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19q	mer	Te zwak geformuleerd; inrichting en landgebruiksfuncties (incl woning-bouw, infra etc) moeten passen bij het water- en bodemsysteem, we kunnen het niet meer naar onze hand zetten. Benadruk het waarom van WBS: het zorgt niet alleen voor een toekomstbestendige ruimtelijke in-richting, maar bovenal voor een gezonde fysieke leefomgeving voor mens, dier en plant.	Water en bodem zijn sturend voor ruimtelijke keuzes, dit principe hanteren we ook in de op te stellen Nota Ruimte. Tegelijkertijd zijn water en bodem niet alles bepalend. Het overgrote deel van Nederland in 2050 is nu al gebouwd. We kunnen hier niet omheen. Keuzes in de leefomgeving maken we op basis van een balans tussen verschillende ruimtelijke opgaven. We zijn het volledig eens met uw opmerking dat water en bodem sturend leidt tot een toekomstbestendige inrichting en een gezonde fysieke leefomgeving voor mens, dier en plant.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19r	mer	In de laatste zin: “Het afstemmen van ruimtelijke keuzes over woningbouw, bedrijventerreinen, energietransitie,” toevoegen: ‘bedrijventerreinen’	De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19s	mer	Klimaat verandert: beoordeel beleidskeuzes op wonen/welzijn in een ander klimaat.	Dit is onderdeel van de beoordeling op het toekomstig welzijn in Nederland, zowel met (voorkeursalternatief) als zonder (referentiesituatie) de inwerkingtreding van de Nota Ruimte
19t	mer	In deze passage ontbreekt de uitdrukkelijke oproep om niet af te wentelen en ‘comply or explain’.	We zijn het met u eens dat ‘niet afwentelen’ uitgangspunt van ‘water en bodem sturend’ en straks de Nota Ruimte is. Ook zijn we het met u eens dat ‘comply or explain’ uitgangspunt is bij de concretisering van ‘water en bodem sturend’.
19u	mer	Dit lukt niet met ‘alleen’ NPLG; alle programma’s dragen hieraan bij (als het goed is). Tekstsuggestie: “Het NPLG werkt hieraan”	De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19v	NR	Betrokkenen zetten gepaste maatregelen in bij zowel generieke als gebiedsgerichte sporen. Het is niet alleen gebiedsgericht, natuur en water en bodem herstel moet komen vanuit systeem waar verstedelijking ook onderdeel van is.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19w	NR	De vraag is of de puzzel door het Rijk wel te leggen is nu de 12 provincies allen een eigen aanpak met wel/geen kaart, verschillend detailniveau etc hebben gekozen. Hier zal de Nota Ruimte regie op moeten voeren.	De provincies zijn inderdaad vrij in de vorm voor het ruimtelijk voorstel. Wel zijn er drie tussentijdse ijkmomenten geweest waarop Rijk en provincies in gesprek zijn gegaan over de aanpak en inhoud van de ruimtelijke voorstellen. Bovendien zijn er ateliers gehouden om met provincies gezamenlijk aan de slag te gaan. Nadat de ruimtelijke voorstellen zijn ingediend gaat het Rijk aan de slag met de voorstellen en kijkt hoe dit onderdeel kan worden van de Nota Ruimte. Bij onduidelijkheden door een verschillend detailniveau of aanpak gaan Rijk en provincies in gesprek om ervoor te zorgen dat alle voorstellen integraal worden meegenomen bij het opstellen van de Nota Ruimte.
19x	NR	Past dit wel binnen de filosofie en de structuur van de Omgevingswet, waarin het initiatief van onderop juist gestimuleerd en gefaciliteerd wordt? En juist het risico van het recht van de sterkste en wie het eerst komt... wordt vergroot?	Via het programma NOVEX wordt juist vanuit decentrale overheden inbreng geleverd voor de nationale keuzes in de fysieke leefomgeving.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19y	NR	Onduidelijk hoe deze keuzes en uitspraken zich tot elkaar verhouden; belangrijk om te voorkomen dat de korte termijn structurerende keuzes een negatief effect hebben op de lange termijn. Stip op de horizon (2050/2100) moet helder zijn om de juiste korte termijn keuzes te maken (van a naar b, via b).	In de Nota Ruimte maken we keuzes voor 2030, doen we richtinggevende uitspraken voor 2050 en geven een doorkijk naar 2100. De provincies zijn gevraagd hetzelfde te doen. En de varianten in het MER helpen om daarin bij te sturen. Keuzes voor de korte termijn werken door in de langere termijn. En omgekeerd kunnen uitspraken over de lange termijn effect hebben op keuzes die we voor de kortere termijn maken. Denk aan onderwerpen als water, bodem, natuur en landbouw. We zoeken naar de middenweg waarin we op korte termijn noodzakelijke keuzes maken en tegelijkertijd ruimte houden voor latere invulling en bijsturen gedurende de weg naar 2050 en 2100.
19z	NR	Bevat dit waterkwantiteit én waterkwaliteit? Niet duidelijk	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19za	mer	Rad van de leefomgeving, buitenste schil bij Klimaat, Emissie en vastleggen: broeikassen →broeikasgassen	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van het MER. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19zb	mer	In het Rad wordt alleen gesproken over duurzaam landgebruik. Duurzaamheid en toekomstbestendigheid gaat over alle thema's heen. Hoe wordt dit in de effectbepaling meegenomen?	Het klopt dat dit thema-overstijgende onderwerpen zijn. In het MER zal een integrale beschouwing van alle onderdelen van het beoordelingskader opgenomen worden. Dit kan gezien worden als een beschouwing van de mate van duurzaamheid. Het Rad van de Leefomgeving in zijn totaliteit zegt iets over die onderwerpen.
19zc	mer	Toevoegen: Bosbranden, (of vallen deze onder mileuramp?)	Het risico op bosbranden is een effect van de droogtesituatie. Dit aspect wordt daardoor beschouwd onder de indicator 'natuurlijke systemen'.
19zd	NR	In de tabel ontbreken de keuzes die gemaakt moeten worden. Die gaan toch vooraf aan nieuwe beleidsrichtingen	We hebben ervoor gekozen om de tabel met de scope en inhoud van de Nota Ruimte globaal op een bepaalde manier in te delen. Andere indelingen zijn denkbaar. De keuzes worden in de tabel inhoudelijk gedekt onder 'analyse en opgaven'.
19ze	mer	Invoegen van de afbeeldingen van PBL maken de varianten keuzes wat beeldender en duidelijker.	De varianten voor de MER verschillen van de scenario's van het Planbureau voor de Leefomgeving. Afbeeldingen van het PBL zijn om die reden niet opgenomen in de NRD.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19zf	mer	Klimaatverandering komt onvoldoende terug in de varianten: er wordt uitgegaan van een bepaalde bandbreedte in demografie en economische ontwikkeling, maar er wordt niets gesteld over klimaatverandering, zeespiegelstijging en veranderingen in de rivieraanvoer. De varianten zouden moeten starten vanuit WBS principes maar dat is niet het geval. Daarmee zijn ze vanuit wateroogpunt helemaal niet bij de tijd. Geef de varianten vorm vanuit WBS als onderlegger!	De vier Deltascenario's van Delatares zijn een integraal onderdeel van de vier MER-varianten. Daarmee hebben de gevolgen van klimaatverandering en de ambities uit het programma Water en Bodem Sturend een stevige plek gekregen in de varianten. Daarnaast worden voor het hoofdwatersysteem en de meer lokale invulling van water en bodem sturend onderscheidende strategieën beschreven in de uitgewerkte varianten.
19zg	mer	<ul style="list-style-type: none"> • Beken ontbreken (rivieren en kustlijn wel genoemd) • Bij 'beschermen en versterken van natuur' ontbreken N2000 en NNN 	Beken en overige elementen uit het lokale watersysteem worden meegenomen bij de verdere uitwerking van de varianten tot integrale toekomstbeelden. Natura 2000 en het Natuurnetwerk Nederland krijgen in de vier varianten een onderscheidende lange termijn ontwikkelbeeld, waarmee voldaan wordt aan doelen en beleid.
19zh	NR	Woordkeuze is belangrijk, hebben we allemaal dezelfde kijk op kringlooplandbouw? Definieer deze dus goed.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19zi	mer	Deze variant (Red.: variant B) lijkt ook erg op het huidige beleid (behalve het zeewaarts uitbreiden	Variant B is momenteel niet het ruimtelijke beleid. In deze variant wordt er maximaal ingezet op economische specialisatie en het faciliteren van de grootstedelijke kenniseconomie. Dit betekent een aanpassing van het ruimtelijk beleid naar een versterking van de autonome economische ontwikkeling. Ook andere elementen uit de meer uitgewerkte variant zijn geen staand beleid.
19zj	mer	Hier staat: "...vanuit de kenmerken van het lokale water- en bodemsysteem." Dit zou in alle varianten terug moeten komen omdat het staand beleid is, is geen variabele. Ontbreekt vooral in A en B	De varianten laten zien hoe we op verschillende manieren ruimtelijk invulling kunnen geven aan de beleidsdoelen. Dat geldt dus ook voor dit doel. De uitwerking ervan verschilt wel tussen de varianten. Dit om positieve én negatieve effecten van keuzes in beeld te brengen en zo keuzes in de Nota Ruimte te onderbouwen.
19zk	mer	Deze variant (Red.: variant C) komt overeen met 'beschermen gesloten'. Maar past 'Stedelijke ontwikkeling vindt verspreid plaats over heel Nederland, met een focus op groei in het noorden, oosten en zuiden' niet meer bij D ('Meebewegen')?	Nee. Juist ontwikkelen in heel Nederland betekent ook het beschermen van heel Nederland. Variant D stelt een verschuiving van ontwikkeling en bevolking en economie richting hoog en droog voor. Daarbij past juist meer ruimte voor meebewegen in Laag Nederland.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19zl	mer	Beoordeling is in termen van verandering, met de situatie nu als vertrekpunt en de referentiesituatie bij ongewijzigd beleid. Een variant die op veel aspecten positief scoort hoeft echter nog niet op langere termijn toekomstvast/-bestendig te zijn terwijl we wel naar die balans willen. Kan/mag de MER dit ook beoordelen? Zo ja, hoe is dit dan te beoordelen? Scoort een toekomstvaste variant in figuur 4.1. overal diep groen?	Correct. Om die reden worden de varianten ook getoetst op doelbereik, waarin het doelbereik per thema langs beleidsmatige ambities wordt gelegd. Zo wordt inzichtelijk gemaakt of de varianten (en de voorkeursvariant) over de hele breedte tot een wenselijke situatie leiden, en dus of er sprake is van een toekomstbestendige variant. Een toekomstvaste variant zou in figuur 4.1 diep groen scoren. De vraag is echter of dat aan de orde gaat zijn, gelet op de stapeling van problemen in Nederland.
19zm	mer	In varianten zijn ambities op groen-blauwe structuren beschreven. Hoe wordt de verandering aan areaal groen-blauw dan beoordeeld?	Op basis van de varianten wordt inzichtelijk gemaakt op welke wijze het areaal natuurgebieden verandert. Dit is een beoordeling die aansluit bij het detailniveau van de varianten. Op advies van de Commissie m.e.r. onderzoeken we welke aspecten een kwantitatieve beoordeling kunnen krijgen.
19zn	mer	Document is wat ambigu op dit punt. P.19: "over het algemeen geldt dat de beoordelingen in het mer hoofdzakelijk gericht zijn op 'de bovenste helft' van het rad"; terwijl par 4.3 (en elders) stelt "... beoordeeld op alle thema's ...". Deze tweeslachtigheid komt ook terug in de beschrijving van de varianten: dat zijn beschrijvingen in termen van vooral onderste helft rad leefomgeving.	De mer richt zich primair op de 'milieu'-effecten. De sociaaleconomische kant is weliswaar een wezenlijk onderdeel van het MER, maar de milieuinformatie die meest nadrukkelijk van de mer verwacht mag worden, staat in de bovenste helft van het Rad.
19zo	mer	Toevoegen: overstromingsrisico vanuit regionaal watersysteem/ beekdalen (of bij klimaat -> wateroverlast)	Onder de indicator "wateroverlast" worden de overstromingsrisico's van het regionale watersysteem beschouwd.
19zp	mer	Hitte en droogte zijn aparte indicatoren. Bij beide ook meenemen: 'gevolg'	De gevolgen van hitte en droogte worden meegenomen in de effectbeschrijving in het MER.
19zq	mer	• Naast 'verandering in kwaliteit': ook verandering in kwantiteit meenemen (beschikbaarheid; te weinig – te veel)	Deze suggestie wordt overgenomen in het Rad van de Leefomgeving.
19zr	mer	• Voor de economische omgeving is niet alleen drinkwater van belang als natuurlijke hulpbron, maar ook de beschikbaarheid van (zoet) oppervlaktewater. Economisch van belang voor o.a. de landbouw, industrie en scheepvaart. Daarbij gaat het, net als bij drinkwater, zowel om de hoeveelheid als om de kwaliteit van het zoet water, bv voldoende hoog kwaliteit proceswater voor de waterstofeconomie. • Beschikbaarheid van grondwater is eveneens relevant. • Hoort drinkwater niet (ook) bij 'Veilige en gezonde leefomgeving'?	Deze aspecten worden meegenomen onder de indicator 'natuurlijke systemen' en vragen dus niet om een wijziging van het beoordelingskader. Er is in het Rad van de leefomgeving voor gekozen om drinkwater onder 'natuurlijke hulpbronnen' te beschouwen. Relevant is dat de onderwerpen in elk geval meegenomen worden; de wijze van indelen in het Rad is dan minder relevant.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
19zs	mer	Informatie over indicatoren die het hier betreft is er. Maak transparant om welke indicatoren het nu gaat.	Dit inzicht wordt in het MER verschaft.
19zt	mer	Beschrijf waar aanscherpingen worden verwacht in de beoordeling van de huidige en referentiesituatie.	Dit volgt in de onderzoeksinspanning in het kader van het MER zelf. In de fase van de NRD is dat nog niet met een bindend oordeel vast te leggen.
19zu	mer	Het is onduidelijk waar naar wordt gerefereerd met 'recente studies'. Als hierbij zichtlijn 2030 is gehanteerd is het zeer de vraag of daarmee de doelen voor bijvoorbeeld water en bodem sturend afdoende zijn mee-genomen.	We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte. De NRD zal niet worden aangepast op basis van zienswijzen en adviezen maar samen met het Reactiedocument gelden als definitieve bepaling reikwijdte en detailniveau.
19zv	mer	<p>Toevoegen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rivierengebied & regionale (grensoverschrijdende) bekenstelsel irt water en bodem sturend: meer kijken naar het natuurlijk systeem in het onderscheid in gebieden. • Glastuinbouwgebieden zijn in delen van Nederland dominant en vor-men economisch een belangrijke sector. Daarom toevoegen als eigen gebied of benoemen dat het onder landelijk gebied valt. 	Gelet op het behapbaar houden van de onderzoeksinspanning (en het overzichtelijk daarover kunnen rapporteren) is het aantal te onderscheiden gebieden gemaximeerd op het in de NRD genoemde aantal. De door indiener genoemde gebieden zijn onderdeel van de reeds gepubliceerde gebieden.
19zw	mer	Hier staat dat voortzetting van bestaand beleid niet wordt getoetst in de MER. Hoe kan er sprake zijn van een integrale toetsing wanneer al-leen nieuwe beleidsrichtingen worden getoetst? Hoe een variant 'uit-pakt' wordt bepaald door het totaal van gemaakte keuzes, wellicht zijn er ook aanpassingen nodig op eerder gemaakte (beleids) keuzes – dat komt nu niet naar voren in de toetsing en past niet bij de notie dat volgtijdelijkheid (voorkomen van wie het eerst komt wie het eerst maalt) een belangrijk aandachtspunt is. In het licht van klimaatverandering en nieuwe inzichten in ruimtelijke ordening (bijvoorbeeld op basis van het ontwerpprincipe water en bodem sturend) zou er ruimte moeten zijn voor reflectie op gemaakte keuzes, dat kan door ook deze te toetsen.	Het voortzetten van bestaand beleid is wat in mer-systematiek 'de referentiesituatie' genoemd wordt. Daardoor is dit wel onderdeel van de beschrijving in het MER, maar geen onderdeel van de toetsing van de varianten.
19zx	mer	Houd ook rekening met effecten van keuzes in buurlanden op het gebied van water, m.n. irt rivieren en grensoverschrijdende (regionale) stroomgebieden Nederland.	Dit is onderdeel van het MER. In de NRD is beschreven dat de effecten van en op buurlanden betrokken wordt bij de effectbeschrijving.
20	NR	Er zijn geen opmerkingen op de Nota Ruimte	Dank voor uw reactie.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
21	NR	Aandachtspunt: Het is goed dat de visie in de Nota Ruimte onder andere uit zal gaan van toekomstige transitie ten aanzien van energie, zoals vermeld wordt op pagina 5 van de concept-NRD. Op pagina 5 en 6 van de concept-NRD worden de programma's PEH en NPLG genoemd. De Nota Ruimte en de uitgangspunten daarin zullen in lijn dienen te zijn met deze programma's. Met name de uitgangspunten en inhoud in het PEH zullen een belangrijk kader vormen voor de Nota Ruimte. Daarnaast zijn er meer programma's die belangrijk zijn voor (de uitbreiding van) de (toekomstige) elektriciteitsinfrastructuur. Gedacht kan worden aan PAWOZ, het NPE, en de (p) MIEK. Ook en inhoud van deze programma's zal belangrijke input zijn voor (de uitgangspunten in) de Nota Ruimte. Zo is het belangrijk om bij ruimte reservering van onze infrastructuur er rekening mee te houden dat de 110kV en 150kV netten doorgaans ondergronds aangelegd kunnen worden terwijl de netten van 220kV en 360kV vooral bovengronds aangelegd moeten worden vanwege technische redenen.	Het is goed dat het belang van de energietransitie in relatie tot de Nota Ruimte wordt benadrukt. We nemen inderdaad de input vanuit de nationale programma's op het gebied van energie mee in de Nota Ruimte. We onderschrijven het belang van de energietransitie en erkennen dat daar in de Nota Ruimte aandacht voor moet zijn.
22a	NR	In de Nota Ruimte visie en beleid ontwikkelen op een manier die inwoners een stem geeft bij de toekomstige inrichting en die maakt dat ze zich in de fysieke uitwerking herkennen	In oktober is het Participatieplan voor de Nota Ruimte gepubliceerd: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte . Daarin wordt aangegeven hoe de samenleving kan bijdragen aan de nieuwe Nota Ruimte.
22b	mer	Vraagtekens bij de NRD en met name op de daarin gepresenteerde varianten. Die veronderstellen (elk op hun eigen manier) wél een krachtige sturing van de rijksoverheid. Terwijl vastgesteld moet worden dat het vermogen tot krachtige sturing door "Den Haag" steeds minder lijkt te worden.	Een stevige regierol van het Rijk is een ambitie van de Nota Ruimte, zoals beschreven in de Ruimtelijke Ordeningsbrief.
23a	mer	De op te stellen mer moet ook de effecten van keuzes bij NOVEX gebied Schiphol regio bepalen. Dat betekent dat de ontwikkelingen bij NOVEX-Schiphol onderdeel moeten zijn van de toekomst-varianten en dat de effecten van luchtverkeer en bijkomende activiteiten onderdeel moeten zijn van de lijst van effecten. De toekomst-varianten dienen voor NOVEX-Schiphol in ieder geval rekening te houden met krimp van luchtvaart op Schiphol, waarvoor in 2022 door het ministerie van I&W de eerste stappen zijn gezet.	Schiphol krijgt binnen de vier varianten een verschillende invulling, binnen de kaders van het beleid. Daarvan brengen we in de MER de effecten op de leefomgeving in beeld.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
23b	mer	Daarnaast dient in beeld gebracht te worden welke beperkingen de luchtvaart – ook die van andere nationale en regionale luchthavens - oplegt aan de mogelijkheden voor de bouw van windturbines op land.	Indiener wijst op één van de mogelijke effecten van het faciliteren van luchtvaart in Nederland. Verwacht mag worden dat dit effect tot uitdrukking komt in het MER, wanneer uit het voorkeursalternatief blijkt dat er veranderingen voor de luchtvaart opgenomen worden,
23c	mer	<p>Wat betreft de lijst van effecten in tabel 4.1 lijkt deze vooral gebaseerd op de standaard situatie waarbij activiteiten plaats vinden op of direct boven het maaiveld, en vanuit vaste bronnen (behalve verkeer en vervoer). Deze lijst moet aangepast worden voor de specifieke situatie bij NOVEX-Schiphol, zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De uitstoot van vliegverkeer die bijdraagt aan de stikstofproblematiek moet meegenomen worden voor elke hoogte en afstand, voor zover deze effecten heeft op te beschermen natuur in Nederland (conform de kritieke depositiewaarden) - De uitstoot van fijn stof en kool-waterstoffen van startende vliegtuigen moet meegenomen worden, in de mate waarin deze invloed heeft op alle personen in de regio Schiphol (dus niet alleen in het kader van ARBO-wetgeving op Schiphol) - Voor de effecten van geluidsoverlast van vliegtuigen moeten dezelfde principes gelden als voor geluidsoverlast bij andere activiteiten (dus niet conform het huidige normstelsel specifiek voor vliegtuiglawaai) - Bij deze geluidsoverlast moet rekening worden gehouden met het specifieke karakter van vliegtuiglawaai (dynamische karakter van geluidsoverlast en beperkte mogelijkheden voor afscherming van geluidsbronnen) - Ten aanzien van de CO2-emissie moet de volledige emissie t.g.v. verbranden van getankte brandstof op Schiphol (voor zover niet CO2-arm of vrij) meegenomen worden als effect (dus niet het deel tot een bepaalde vlieghoogte, of het deel dat verbrand wordt boven Nederland). - Wat risico's betreft dient het plaatsgebonden risico voor neerstortende vliegtuigen op gelijke wijze bepaald te worden als bij andere risicovolle activiteiten (de huidige bepaling in de luchtvaartgebonden normering scheelt nu een factor 10 in het voordeel van luchtvaart). 	Indiener vraagt om een aanvulling van het Rad van de Leefomgeving op effecten van luchtvaart in Nederland. Voor deze effecten geldt dat deze geschaard kunnen worden onder "milieugezondheidsrisico's". Het detailniveau van het beleid in de Nota Ruimte t.a.v. luchtvaart bepaalt het detailniveau van de beoordeling van het beleid. Daarbij zal in elk geval aandacht zijn voor geluidhinder, CO2-emissies, externe veiligheidsrisico's en luchtkwaliteit. Daarmee wordt invulling gegeven aan de gestelde vragen en is geen aanpassing van het Rad benodigd.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
24a	mer NR	Stellen voor dat de Nota Ruimte het Achteroeverconcept opneemt als ambitie voor de komende jaren, dat de toepassing daarvan ook in 1 of meerdere integrale toekomstvarianten van de planMER wordt opgenomen en dat de mogelijkheid wordt opgenomen om hiervoor NOVEX-gebieden aan te wijzen. In het kader van de PAGW (Programma Aanpak Grote Wateren) zal bijvoorbeeld al een nieuwe pilot van dit concept worden uitgevoerd in het IJsselmeergebied.	Het achteroeverconcept is te concreet om te verwerken in de MER-varianten. Maar het past goed bij de ideeën over het hoofdwatersysteem die we uitwerken in de integrale toekomstbeelden. In NOVEX-gebieden komen verschillende grote sectorale opgaven samen. Voor een sectorale inzet als deze is het middel NOVEX-gebied dus niet bedoeld. Wel kan het achteroeverconcept meegenomen worden in de uitvoering van de Nota Ruimte, bijvoorbeeld rondom het IJsselmeer.
24b	mer	Advies is om Basiskwaliteit Natuur als onderwerp te benoemen in de NRD en ook een eigen positie te geven in het Rad van de Leefomgeving en de meerdere integrale toekomstvarianten voor de Nota Ruimte vervolgens op dit onderwerp te toetsen (planMER). Dit kan door Basiskwaliteit Natuur op te nemen in het Rad van de Leefomgeving onder het onderdeel Landschap en Openbare Ruimte.	Zoals indiener zelf verwoord, zijn de onderwerpen van het begrip Basiskwaliteit Natuur onderdeel van het Rad van de Leefomgeving. Het onderdeel 'landschap en openbare ruimte' wordt in het MER gewijzigd opgenomen ten opzichte van de NRD. Door de wijziging in dat onderdeel (hernoeming naar 'ruimtelijke kwaliteit') past het begrip 'basiskwaliteit natuur' minder goed onder dat thema. Om die reden wordt de door indiener gevraagde informatie (functietoedeling van gronden, aangepaste inrichting en beheer) onderdeel gemaakt van de indicatoren die reeds genoemd zijn onder het thema Natuur. dit leidt niet tot een wijziging van het Rad, maar de informatie wordt wel betrokken bij de beschrijving van het thema natuur.
24c	mer	Pleiten voor een integrale proactieve benadering van het PEHS zodat in afstemming met de diverse natuurfuncties en doelen op landelijk en regionaal niveau op voorhand bepaald wordt waar welke elektriciteitsvoorzieningen wel of niet wenselijk zijn en welke mitigerende maatregelen er nodig zijn.	Het Programma Energiehoofdstructuur (PEH) is één van de onderdelen die een rol speelt bij de totstandkoming van het voorkeursalternatief van de Nota Ruimte. In het voorkeursalternatief voorgestelde tracés of voorzieningen worden integraal op effecten beoordeeld in deze mer-procedure. Zodoende wordt invulling gegeven aan het verzoek van indiener.
24d	mer NR	Bij het vraagstuk energie gaat het niet alleen over de juiste locaties maar ook over duurzaam ruimtegebruik. Voor de diverse gebiedsopgaven is ruimte nodig. Dat houdt in dat ook zuinig en duurzaam met de ruimte moet worden omgesprongen als het gaat over opwekking en verbruik van elektriciteit. Voorkom dus zoveel mogelijk de ontwikkeling van bedrijfslocaties en woonwijken op grote afstand van energie-opwekklocaties. Zouden graag zien dat er vanuit het Rijk de regie op deze onderwerpen wordt genomen en dat locatiebeleid en concreet energiebesparingsbeleid worden betrokken bij i of meertoekomstvarianten in de op te stellen planMER en Nota Ruimte.	Locatiebeleid van verbruikers in relatie tot energie-opwekking is een belangrijk aspect in de vier toekomstbeelden en wordt ook meegenomen in de Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
24e	NR	Gaan ervan uit dat in de definitieve NRD, planMER en Nota Ruimte aan de Natuurherstelwet en de betekenis voor het Nederlandse natuurbeleid de nodige aandacht besteed zal gaan worden.	Vigerende wet- en regelgeving zijn het uitgangspunt voor al het ruimtelijk beleid.
24f	mer	Vragen zich af wat er precies wordt verstaan onder infrastructuurnetwerken en of hiertoe ook behoren het Natuurnetwerk Nederland, Naturaz000 gebieden en bijvoorbeeld het stelsel aan landschapselementen (groen-blauwe dooradering). We stellen voor om dit te verduidelijken opvolgende wijze in de betreffende alinea op pagina 5 van de concept NRD: De lagenbenadering is uitgangspunt. Dat betekent dat de ondergrond, het water- en bodemsysteem, de bestaande cultuurhistorische waarden en de huidige rode, groene en blauwe infrastructuur de basis vormen.	Zowel gebouwde infrastructuur, zoals wegen, spoorlijnen en electriciteit, als netwerken van groen en natuur (waaronder Natura 2000) vormen basis voor de op te stellen Nota Ruimte.
24g	mer	Bij variant D zou ook het principe van water en bodem sturend moeten gelden als het gaat over de bescherming van de gebieden die zorgdragen voor de intrek van regenwater naar het grondwater en daarmee niet alleen zorgen voor de drinkwaterbeschikbaarheid maar ook voor de diverse natuur- en landschapskernkwaliteiten in de omgeving die afhankelijk zijn van grond-, oppervlakte- en kwelwater. Dit onderwerp verdient in de NRD daarom de nodige aandacht.	In alle vier de toekomstvarianten wordt uitgegaan van bodem en water sturend. Wel zitten er tussen de varianten verschillen in de manier waarop hier invulling aan wordt gegeven. Het onderwerp is dus ook voor variant D geborgd in de mer
24h	mer	pleiten ervoor om op ook het Natuur Netwerk Nederland als te onderscheiden gebied op te nemen wanneer het gaat over de effectbeoordeling. Ook vragen wij in dit kader speciale aandacht voor de akker- en weidevogelgebieden die van provinciaal en landelijk belang zijn.	Dit verzoek wordt ingewilligd in het MER. Onder de indicatoren 'areaal natuurgebied' wordt dit onderscheid aangebracht en inzichtelijk gemaakt.
24i	mer	Naar onze mening gaat dit alleen op indien de op voorhand beoogde doelen van het bestaand beleid ook inderdaad worden bereikt binnen de gestelde termijnen. Indien dat niet het geval dan kan de bestending van bestaand beleid wel degelijk tot negatieve effecten leiden. Dat kan bijvoorbeeld te maken hebben met de vraag of de uitvoering van maatregelen financieel en/of in de tijd op orde is, of er mee- of tegenvallers zijn, onverwachte effecten zijn opgetreden of dat er andere ontwikkelingen plaatsvinden die het bestaande beleid doorkruisen. Het zou daarom goed zijn om dit wel bij de beoordeling te betrekken.	De focus ligt weliswaar op het beschrijven van effecten die nieuw zijn ten opzichte van (het MER bij) de NOVI, maar het oordeel dat in dit MER gegeven wordt, dient het geheel te bezien. De door indiener geschetste situatie waarbij ook de referentiesituatie tot het niet-behalen van de doelen leidt, wordt inzichtelijk gemaakt in de foto van de leefomgeving. Zodoende blijkt uit het MER als bijgestuurd dient te worden op bestaande beleidsuitgangspunten.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
25a	NR	Het Kabinet is onder uw leiding weer echt actief op het domein van de Ruimtelijke Ordening. Daar waar de laatste Minister voor Wonen stelde dat Nederland af is zien we nu dat dit misschien wel zo is, maar dat een land en haar ruimtelijke ordening wel onderhoud nodig heeft. Wij hebben een positieve zienswijze afgegeven op de NOVI van voormalig minister Ollongren (BZK). Deze nota gaf een heldere stip op de horizon voor de omgeving. Wij merkten tijdens de Dagen van de NOVI die wij hebben bijgewoond dat er meer vraag en noodzaak voor grip van het Rijk op de Ruimte is.	Het belang van rijksregie in de ruimtelijke ordening wordt benadrukt. Het Rijk is voornemens om met de Nota Ruimte, in nog grotere mate dan de huidige NOVI, de regie op de ruimtelijke ordening te nemen. Waarin het Rijk natuurlijk nauw blijft samenwerken met medeoverheden.
25b	mer	Er is op dit moment veel beleid in wording. Zo is er het NMP dat momenteel wordt opgesteld. Wij hebben een zienswijze ingediend op de NRD op het NMP. Wij vragen om deze te betrekken bij dit proces. Ook hebben wij een reflectie opgesteld op de Kamerbrief WBS. Wij vragen ook om deze te betrekken bij deze procedure.	De diverse nationale programma's vormen bouwstenen voor de Nota Ruimte en er is gedurende het proces om te komen tot de Nota Ruimte intensieve afstemming met de betrokken departementen.
25c	mer	Naast de NRD is er ook een Participatieplan opgesteld. Graag zouden wij dit ontvangen en de mogelijkheid krijgen om hierop te reageren en te reflecteren.	Het Participatieplan is begin oktober 2023 gepubliceerd. U kunt het Participatieplan inzien via https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte . In het plan is de mogelijkheid opgenomen om te reageren door een mail te sturen naar postbusnationaleomgevingsvisie@minbzk.nl .
25d	mer	Er worden verschillende varianten voorgesteld. Het PBL heeft bij de Ruimtelijke Verkenning 2023 een achtergrondstudie met 4 scenario's voor de inrichting voor de inrichting van Nederland in 2050 opgesteld. Heeft u dit document meegenomen bij de NRD en gaat u dit bij het opstellen van de Nota Ruimte betrekken? Wij zullen ook deze stukken van het PBL bestuderen en een reflectie opstellen en aan het PBL en u zenden met het verzoek om ook dat reflectiedocument mee te wegen in het vervolg.	De toekomstbeelden voor het MER verschillen van de scenario's van het Planbureau voor de Leefomgeving. De MER-varianten zijn onderscheidende ruimtelijke toekomstbeelden waarmee we in het mer-proces de hoeken van het speelveld onderzoeken om zo tot een voorkeursvariant te komen die past bij de gestelde doelen, vastgesteld ruimtelijk beleid en nieuwe doelen en beleid uit de Nota Ruimte. De scenario's uit de ruimtelijke verkenning van PBL zijn waardegedreven en gaan uit van verschillende mogelijke samenlevingen. Ze laten zien dat maatschappelijke transities, in combinatie met andere, meer vertrouwde opgaven zoals woningbouw en natuurontwikkeling, er onder verschillende omstandigheden en op basis van verschillende normatieve uitgangspunten anders uit kunnen zien. Zo hebben ze verschillende scenario's voor Nederland in 2050 in kaart gebracht.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
25e	mer	De 4 conceptvarianten zijn de moeite waard om te onderzoeken en te verkennen. Wij zien uit naar de resultaten. Zeker ook omdat er een voorkeursvariant aan gespiegeld wordt. Wij vragen ook om een nul-variant in de berekeningen mee te nemen, dus een variant die de huidige stand van zaken behelst.	Onderdeel van de MER is een nulmeting, de zogenaamde 'Foto van de leefomgeving'.
25f	mer	Is het niet meer verplicht om een zogeheten MMA mee te nemen in de studie?	Nee, een meest milieuvriendelijk alternatief (MMA) is in de nieuwe regeling voor de mer-procedure niet meer verplicht.
25g	mer	Het 'Rad van de leefomgeving' is een nieuw instrument uit de MER-procedure van de NOVI. Wij vragen echter ook om de raden uit de Brede Welvaart-studies van het CBS mee te nemen en om in te gaan op de 17 SDG's bij het MER en bij de Nota Ruimte zelf.	In aanvulling op het bestaande beoordelingskader (het zgn. Rad van de Leefomgeving) wordt in het MER een beschouwing opgenomen over de wijze waarop het Rad zich verhoudt tot het belang van Brede Welvaart. Deze zienswijze geeft om die reden aanleiding tot het aanvullen van het Rad van de Leefomgeving met de dimensie 'Brede Welvaart'.
25h	NR	Het is nog niet duidelijk of de Nota Ruimte en de ontwikkelingen daaromheen controversieel zijn in de ogen van het parlement. Wat zijn de gevolgen van het vallen van het kabinet en maakt het daarbij uit of het parlement de Nota Ruimte controversieel verklaart?	De Nota Ruimte is niet controversieel verklaard. Het streven is erop gericht om in 2024 te komen met een ontwerp-Nota Ruimte.
25i	NR	U heeft op de Dag van de NOVI 2022 een Ruimtelijke Ordeningsbrief aan de Tweede Kamer gezonden, met daarin een aanzet van het RO-beleid van Rutte-4. Daarna zijn er verschillende Nationale Programma's verschenen. Is er een overzicht beschikbaar van de Nationale Programma's?	De Kamerbrief aanbidding provinciaal startpakket fysieke leefomgeving bevat in de bijlage een overzicht van alle nationale programma's ten aanzien van de leefomgeving: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/12/12/kamerbrief-aanbidding-provinciaal-startpakket-fysieke-leefomgeving
25j	NR	De provincies worden in stelling gebracht bij het maken van Ruimtelijke Voorstellen, per provincie. Terecht wordt dit aan de provincie gevraagd omdat zij de fysieke omgeving als kerntaak hebben. Ook de verschillende NOVEX-processen zullen input zijn voor de Nota Ruimte. Wij zijn daar positief over. Kunnen de provincies gewoon doorwerken aan hun voorstellen?	De provinciale voorstellen zullen, volgens de planning, dit kalenderjaar nog worden opgeleverd.
25k	NR	Nadat de Nota Ruimte is vastgesteld wordt er een Beleidsagenda opgesteld. Wordt dit ook ter visie gelegd voor zienswijzen en co-creatie?	De beleidsagenda wordt integraal onderdeel van de Nota Ruimte. De ontwerp Nota Ruimte incl. beleidsagenda wordt ter inzage gelegd zodat eenieder de mogelijkheid heeft tot het indienen van een zienswijze.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
25l	NR	Tenslotte zijn wij voornemens om reflecties te schrijven op de Nationale Programma's, w.o. het NPLG, en op de Startstukken die u aan de provincies heeft gezonden. Wij vragen om deze later te betrekken bij de opstelling van de Nota.	Wij nemen kennis van uw voornemen.
25m	NR	Graag vernemen wij hoe wij aan u kunnen sturen	Correspondentie in relatie tot de Nota Ruimte kunt u sturen naar postbusnationaleomgevingsvisie@minbzk.nl .
25n	NR	De NOVI is gemonitord door de Monitor NOVI. Wij zullen deze monitors bekijken en van een reflectie voorzien. Wij vragen om deze reflectie ook mee te nemen. Wij sturen deze na.	Zie beantwoording zienswijze 25l en 25m.
25o	NR	We zien dat de Kamerbrief RO uit mei 2022 de basis vormt. Het is jammer dat hier geen uitvraag na het publiceren van de brief is geweest. Wij zullen dus nog nader reageren op de RO-brief.	Zie beantwoording zienswijze 25l en 25m.
25p	NR	Wij vragen om het rapport 'Elke Regio Telt' van Rob, RVS en Rli mee te wegen bij de Nota Ruimte. Ook hier volgt nog een reflectie van onze kant bij. Deze zenden wij u en de andere betrokken bewindspersonen toe.	Zie beantwoording zienswijze 25l en 25m.
25q	NR	Wij zien uit naar de Contourennotitie die in September 2023 zal verschijnen. Wij denken graag mee en gaan graag in gesprek. We worden graag actief geïnformeerd.	Het Participatieplan is begin oktober 2023 gepubliceerd. U kunt het Participatieplan inzien via https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte . In het plan is de mogelijkheid opgenomen om te reageren door een mail te sturen naar postbusnationaleomgevingsvisie@minbzk.nl .
26a	NR	Hoe kan men in Nederland, nu en in de toekomst, achttien à negentien miljoen inwoners laten leven in een gezonde leefomgeving? Van Lith, T. (December, 2022) Nederland op de schop...dat lucht op 2.0! Verantwoording P.5;	Die vraag wordt straks in de Nota Ruimte op hoofdlijnen beantwoord.
26b	NR	Indiener zienswijze heeft een rapportage (Dat lucht op 2.0) meegestuurd dat bij het opstellen van de Nota Ruimte betrokken dient te worden.	We nemen uw reactie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.
26c	mer	1. Hoe heeft het Nederlandse landschap zich afgelopen eeuwen ontwikkeld?	Dit vraagstuk is onderdeel van de beschrijving van de thema's in de in de NRD aangekondigde 'foto van de leefomgeving', maar is geen onderdeel van de NRD. In het MER wordt daardoor invulling gegeven aan deze vraag.
26d	mer	2. Hoe staat Natuurlijk Nederland er nu, najaar 2022, voor?	Dit vraagstuk is onderdeel van de beschrijving van de thema's in de in de NRD aangekondigde 'foto van de leefomgeving', maar is geen onderdeel van de NRD. In het MER wordt daardoor invulling gegeven aan deze vraag.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
26e	mer	3. Welke aanbevelingen leiden tot duurzame oplossingen? Van Lith, T. (December 2022) Nederland op de schop... datlucht op 2.0! Verantwoording P. 5	Dit vraagstuk is onderdeel van de de effectbeoordelingen in het MER. Onderdeel van die beschrijvingen is het opstellen van aanbevelingen voor het te voeren beleid vanuit milieuperspectief. In het MER wordt daardoor invulling gegeven aan deze vraag.
26f	mer	Aanvulling op het rad van de leefomgeving: - Onder de groene paraplu van bescherming fysieke omgeving veilige en gezonde leefomgeving en goede omgevingskwaliteit. Het segment milieukwaliteit aanvullen met: gezonde (biologische) voeding. - Onder de oranje paraplu van vervullen van maatschappelijke behoeften: Woonomgeving en behoeften is het segment welzijn opgenomen. - Welzijn is ook een begrip dat naar mijn idee onlosmakelijk verbonden is met natuur, goede leefomgeving en gezondheid. Het 'verdient' volgens mij ook een plaats onder de groene paraplu.	- Het onderdeel 'voeding' is onderdeel van de uitwerking van de indicator 'gezond gedrag'. Bij de uitwerking van dit onderwerp wordt rekening gehouden met de vraag van indiener. - Dit is correct. Indiener vraagt niet om een aanpassing van het Rad van de Leefomgeving. - Correct. In het MER wordt daardoor een integraal beeld van de welzijnssituatie geschetst. Trends en ontwikkelingen die een (positieve of negatieve) impact hebben op de welzijnssituatie worden betrokken in het MER. Daardoor bestaan er sterke relaties met de andere onderdelen van het beoordelingskader, maar er worden geen dubbele onderwerpen in het Rad van de Leefomgeving opgenomen. Dit is gedaan om een overzichtelijk geheel te kunnen behouden.
26g	mer	In het document ontbreken de handvatten nog om een goed afgewogen keuze te maken. Om de toekomstige inrichting van Nederland gestalte te geven, is het naar mijn inziens van groot belang om de visie en uitgangspunten helder voor ogen te hebben. Tegelijkertijd vind ik het essentieel deze keuze goed te onderbouwen voordat er ingrijpende keuzes worden gemaakt, die nu en ook straks verstrekkende gevolgen hebben.	Het MER is niet het instrument waarin de keuzes gemaakt worden, maar levert de beslisinformatie waarmee het ministerie van BZK een gewogen besluit kan nemen over kwesties. Wegingszwaarten toekennen is dan ook expliciet geen onderdeel van het MER: het MER levert zuivere en objectieve informatie die door het ministerie betrokken kan worden bij het kiezen van een voorkeursrichting. Daar kunnen velerlei overwegingen aan ten grondslag liggen (bestuurlijk/politiek, financieel, milieu etc.). De weging en verantwoording van de beleidskeuzen landt in de Nota Ruimte zelf.
26h	mer	In hoofdstuk 8 geeft de indiener van de zienswijze een serie suggesties voor het aanvullen van de toekomstvarianten, de wijze waarop in de NOTA RUIMTE een keuze gemaakt moet worden en wat zijn keuze zou zijn.	We nemen uw suggesties mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
27a	NR	Met veel waardering hebben we kennisgenomen van de Nota Reikwijdte en Detailniveau Nota Ruimte (vanaf hier: de Nota). De Nota Ruimte belooft een belangrijke nota op een belangrijk moment te worden, die de overgang markeert van de conventionele naar een breder en verder kijkende ruimtelijke ordening. We zijn het ook zeer eens met de zinsnede dat "Ruimtelijke ordening [...] in ons land in essentie [gaat] over het verdelen van schaarste. Het is daarmee niet alleen een technische opgave, maar vooral ook een verdelingsvraagstuk.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak.
27b	NR	Het ontwikkelen van een vooruitziende blik. De gangbare modellen, expertise en instituties in de ruimtelijke ordening zijn overwegend toegesneden op de korte en middellange termijn. De daarachter gelegen toekomst beschouwen vraagt een andere kennis en aanpak, namelijk hoe politiek-economische systemen, technologische systemen en het planetaire systeem zich zouden kunnen ontwikkelen, hoe we daarop in Nederland kunnen anticiperen, welke onzekerheden zich voordoen en hoe we daarmee omgaan. Die expertise is in Nederland nog beperkt voorhanden en zou moeten worden opgebouwd. De vooruitziende blik is per definitie ook een brede blik.	Onderdeel van de heropleving van de ruimtelijke ordening op rijksniveau is ook het ontwikkelen van inzicht in lange termijnontwikkelingen. Het recent gepubliceerde onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving (Ruimtelijke Verkenning 2023) is daar een goed voorbeeld van.
27c	mer NR	En dan komen schaalniveaus als de Eurodelta om de hoek kijken. Nederland moet zich in het RO-beleid nu echt gaan verhouden tot de mega-regionale ontwikkeling.	Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in het MER en Nota Ruimte duidelijk aan bod. Ook de positie van Nederland in de Eurodelta is hier onderdeel van. Wat deze positie is verschilt per variant in het MER.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
27d	NR	Onvermijdelijk komt hierin wat we nu nodig vinden tegenover die van de komende generaties te staan. De Nota Ruimte tracht deze spanning hanteerbaar te maken door het introduceren van 'structurende beslissingen voor de korte termijn' en 'richtinggevende uitspraken voor de lange termijn'. Het risico bestaat dat over controversiële onderwerpen – en dat zijn er vele – uiteindelijk slechts richtinggevende uitspraken kunnen worden gedaan, waarvan de status bovendien onduidelijk is. Er is een kader gewenst waarin korte- en langetermijnbesluiten en -logica's evenwaardig kunnen worden gewogen. Een oplossingsrichting kan zijn om de voorwaarden te scheppen om in de verre toekomst te kijken. Dat houdt in dat er een heldere stip aan de horizon wordt gezet waar Nederland gestaag, maar flexibel naar toe werkt. Op vaste ijkmomenten worden doelen bijgesteld wanneer de ontwikkelingen daar om vragen. Belangrijk is dat de stip op de horizon het bestuurlijke gewicht krijgt om daadwerkelijk als baken te dienen. De richtinggevende uitspraken moeten samen die stip aan de horizon zetten.	Ambitie is om de Nota Ruimte die stip op de horizon te laten zijn. Ver in de toekomst kijken kan effect hebben op keuzes voor de korte termijn. Op die manier werkt een lange termijnvisie direct door in harde keuzes en beleid voor de korte termijn. Voor de wat langere termijn is het inderdaad de bedoeling in keuzes en uitspraken meer ruimte te laten. Dit is niet om lastige keuzes over controversiële onderwerpen uit de weg te gaan, maar om de nodige ruimte te laten voor bijsturen en aanpassen van de koers op basis van nieuwe inzichten en ervaring.
27e	NR	Daarnaast is het belangrijk dat het narratief waar die stip uit voortkomt, breed gedeeld wordt in een levend debat.	In het Participatieplan kunt u nalezen hoe het participatietraject wordt vormgegeven: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/participatieplan-nota-ruimte
27f	NR	Het is gewenst de samenhang nu al zo veel mogelijk van onderop te organiseren. We roepen het Rijk op om in de Nota Ruimte een voorstel op te nemen voor het opstellen van gelijksoortige verstedelijkingsstrategieën dat door geheel stedelijk Nederland kan worden gebruikt (uiteraard aan-pasbaar aan de eigen situatie). Zo'n aanpak zou twee zaken moeten bevorderen: breder kijken en verder kijken. Breder kijken houdt in dat belangen als energie, landschap, circulaire economie en klimaatadaptatie evenwaardig worden meegenomen in verstedelijkingsstrategieën. Verder kijken betekent dat steden en regio's nadrukkelijker hun (economische) positie in grotere stedelijke netwerken beschouwen en nagaan hoe de complementariteit en samenwerking met andere regio's kan worden versterkt, voor de eigen brede welvaart en de kracht van het netwerk.	We nemen uw suggestie mee in de op te stellen nieuwe Nota Ruimte.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
27g	mer	We merken op dat de ‘patatsnijder-aanpak’ van de MER op enigszins gespannen voet staat met de grillige ruimtelijk economische werkelijkheid van interacties en onzekerheden. Modelresultaten moeten met kritisch en gezond verstand worden gehanteerd. Het is daarom goed dat de Nota aangeeft dat expert judgement zal worden benut bij het identificeren en beoordelen van effecten. Wij roepen op om dit zo te organiseren dat het ‘keuren van eigen vlees’ wordt voorkomen.	Er is gekozen om de expert judgements op vier manieren te valideren: met experts van Antea group, van het kernteam Nota Ruimte bij BZK, van andere ministeries en vervolgens door een begeleidingsteam vanuit IPO, VNG, UvW, de planbureaus en mogelijk andere kennisinstellingen. Daarmee wordt verondersteld dat een zo zeer breed gedragen beeld bij de beoordelingen ontstaat. In deze fase veronderstellen we dat die aanpak ruimschoots volstaat om te voorkomen dat ‘het eigen vlees gekeurd wordt’ in de mer-procedure.
27h	mer	De vier conceptvarianten zijn prikkelend en bieden veel stof tot overdenking en discussie. Ze nodigen sowieso uit tot een beschouwing over hoe de huidige lokale en regionale ruimtelijke ontwikkelingsvisies en -opgaven zich ertoe verhouden. De varianten zijn beschreven in termen van o.a. waterveiligheid, landelijke verstedelijkingspatroon, mobiliteit, natuur en landbouw. We vertrouwen erop dat ook over energie en circulair uitspraken worden gedaan. Voor wat (de regio) Amsterdam betreft, bevatten alle vier de varianten meer of juist minder voor de hand liggende elementen.	De conceptvarianten wordt uitgewerkt in integrale toekomstbeelden, waarin ook energie en de circulaire economie belangrijke en zelfs sturende elementen zijn.
27i	mer	Variant A Benutten en versterken blijft het dichtst bij de huidige ontwikkelingen en beleidsrichtingen. Vanzelfsprekend is deze variant voor Amsterdam herkenbaar, het ontwikkelingsbeleid van stad en metropoolregio (MRA) is immers in grote lijnen geënt op het vigerende nationale beleid. Amsterdam gaat voor de genoemde brede economische strategie en ontwikkelt haar specifieke, vooraanstaande rol, zowel binnen de Randstad als in het stedennetwerk van Nederland. Anders dan in Variant A wordt voorgesteld ligt er in de MRA een sterke focus op het binnenstedelijk bouwen, via verdichting en transformatie, en dus niet op verdere stadsuitleg in de landschappen. Dit gaat niet alleen op voor Amsterdam, maar ook voor omliggende kernen als Haarlem, Purmerend, Zaanstad en Hilversum. Uitzondering vormt vooralsnog Almere, maar ook daar komt het accent meer en meer op binnenstedelijk bouwen te liggen. Amsterdam gaat ervan uit dat de sterke, steeds internationaler wordende gerichtheid van mensen en bedrijven op de noordvleugel van de Randstad, van structurele aard is.	De buitenstedelijke woningbouw, zoals beschreven in Variant A heeft vooral betrekking op grootschalige woningbouw buiten de grote steden.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
27j	mer	In lijn met wat in Variant B wordt voorgesteld verandert de haven van Amsterdam inmiddels van een fossiele hub in een circulaire mainport. Anders dan Variant B stelt wordt hierbij uitgegaan van optimalisatie, verdichting en transformatie van het havengebied, en niet van uitbreiding ervan.	We nemen uw suggestie mee in de verdere uitwerking van de varianten.
27k	mer	Variant C Diversifiëren en regionaliseren roept de nodige vraagtekens op. Amsterdam kan zich veel voorstellen bij het versterken van de regionale krachten: doen waar je goed in bent, als meest doelmatige en toekomstbestendige bijdrage aan het grotere geheel. Het ontwikkelen van regionale economieën op gebiedseigen kwaliteit en kracht ligt in het verlengde hiervan. Dit is overigens iets anders dan het doelbewust spreiden van (economische) activiteiten over het land, zoals dat ook in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw gebeurde, met teleurstellend blijvend resultaat. Amsterdam weet wat haar kracht is, maar ook waar ze minder goed in is. Dit brede zelfbewustzijn zou de kern moeten vormen bij diversifiëring en regionalisering.	Het extra ontwikkelen van regionale economieën is precies de insteek van het ruimtelijk-economische component van Variant C: onderscheidende regionale economische ontwikkeling.
27l	mer	Variant D Meebewegen en veranderen laat een fundamentele breuk zien met de gangbare ruimtelijke visies op alle schaalniveaus. Voor de Randstad kan het in beginsel het afscheid inhouden van haar eeuwenlange dominantie binnen Nederland op sociaaleconomisch en sociaal-cultureel terrein. Het betekent ook een zeer krachtige overheidssturing, in een richting die op tal van fronten haaks lijkt te staan op de economisch-geografische beweging die de (steeds internationaler wordende) samenleving laat zien. Dit doet overigens niets af aan de grote zorg die ten grondslag ligt aan Variant D: de gevolgen van de zeespiegelstijging en de manifeste beperkingen die dit fenomeen kan opleggen aan de ontwikkelingsmogelijkheden in het westelijk deel van het land. Het laat (regio) Amsterdam allerminst onberoerd. Zo staat de toekomstbestendigheid van de waterberging in de MRA hoog op de bestuurlijke agenda. Daarnaast wordt de Amsterdamse regio nadrukkelijk geconfronteerd met de nadelige gevolgen van de bodemdaling in het veenweidegebied. Het moge niettemin duidelijk zijn dat bij uitstek deze 'nationale evacuatievariant' in het Amsterdamse meer dan evenredige verbeeldingskracht vergt.	Variant D wijkt inderdaad af van de meeste huidige visies. Dit maakt het samen met de andere drie varianten een interessant toekomstbeeld om te onderzoeken in de mer. Door vier verschillende varianten te toetsen, zullen we naar verwachting meer beslisinformatie opdoen uit de mer.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
28a	NR	Wij zijn blij met uw beleid om als overheid in de ruimtelijke ordening meer sturing en regie te nemen. Graag dragen wij ons steentje bij aan de nieuwe nota ruimte.	Regionale inbreng zal worden betrokken bij de Nota Ruimte, o.a. door de ruimtelijke voorstellen van provincies en NOVEX.
28b	mer	De Notitie Reikwijdte en Detail voor de milieueffectrapportage bestudeert verschillende ontwikkelvarianten. Wij vragen u om de stedelijke regio West-Brabant West in de varianten op de juiste wijze te waarderen. In Variant A (het scenario “Benutten en versterken”) noemt u de stedelijke regio’s waar doorontwikkeling mogelijk is. In deze opsomming ontbreekt de stedelijke regio West Brabant West, terwijl deze wel onderdeel uitmaakt van het Novex-gebied “Stedelijk Brabant”. Wij verzoeken u deze regio in uw onderzoek toe te voegen.	West-Brabant West ontbreekt in de opsomming omdat in deze regio geen grootschalige woningbouwlocaties liggen. Dat betekent niet dat de regio geen rol speelt in Variant A. West-Brabant West is met een groter ontwikkelprogramma onderdeel van de varianten C en D.
28c	mer	Bewust kiezen voor kwaliteit en voorkomen van ongewenste stapeling van belastende ontwikkelingen voor leefbaarheid en binnenstedelijke ontwikkeling. De regio wil zich zowel maatschappelijk, economisch en landschappelijk duurzaam kwalitatief doorontwikkelen. Op dit moment vrezen wij voor een stapeling van rijksbelangen die op gespannen voet staan de leefbaarheid en een duurzame groei van de regio. In Moerdijk spelen verschillende ruimtevragen. Wij verzoeken u in de verdere uitwerking in de NRD en de daarop volgende Nota Ruimte, specifiek bovengenoemde uitkomsten en de bijbehorende afspraken mee te nemen in de verdere uitwerking. In algemeenheid vragen wij uw aandacht voor de stapeling van concurrerende ruimtevragen in Moerdijk op het gebied van economie, energie, landbouw, water, mobiliteit en wonen, in combinatie met de hoge impact op de leefomgeving.	In het MER wordt inzichtelijk gemaakt wat de leefbaarheidssituatie in de havengebieden (op hoofdlijnen) is. Op basis daarvan kan er een gewogen oordeel worden geveld over de wenselijkheid van de stapeling van rijksbelangen in de havengebieden. In het vastleggen van de voorkeursvariant wordt een bredere afweging gemaakt dan enkel de milieufweging die volgt uit het MER. Hierbij worden benoemde afspraken eveneens meegewogen.
28d	mer	De NRD beschrijft verder de manier waarop de havengebieden, waaronder het Haven- en Industrierrein Moerdijk/Port of Moerdijk, worden meegewogen. Gezien de invloed die dit havenbedrijf heeft op de omgeving, verzoeken wij u in het onderzoek ook de directe omgeving van havengebieden mee te nemen in de verdere uitdieping en daarbij aandacht te schenken aan de invloed op de leefomgeving en de leefbaarheid.	De impact van havengebieden op o.a. milieugezondheidsrisico’s wordt meegenomen in de MER. Dit is als zodanig beschreven in de NRD. Hiermee wordt onzes inziens voldoende invulling gegeven aan het verzoek tot het meewegen van de omgevingen van de genoemde havengebieden.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
28e	mer	Ook in het kader van de MER-beoordeling vragen wij uw aandacht voor integraliteit. Bij het onlangs gepresenteerde ontwerp-Programma Energie Hoofdstructuur (PEH) is een Integrale Effect Analyse opgesteld, die ook als planMER dient. Voor de Nota Ruimte wordt ook weer een planMER opgesteld. Dit lijkt een vreemde stapeling van planMER-ren die deels gericht zijn op dezelfde opgave.	De stapeling van MER is een gevolg van de mer-wetgeving (zowel met Besluit milieueffectrapportage als Omgevingsbesluit). Wanneer een plan of programma kaderstellend is voor mer-(beoordelings)plichtige activiteiten dient een planMER opgesteld te worden, en vervolgens een projectMER voor de mer-plichtige activiteit zelf. De borging van integraliteit van de beoordelingen dient te geschieden in de MER'en behorende bij de overkoepelende plannen en programma's. De Nota Ruimte is één van die plekken waarin een integraal oordeel over o.a. de energievoorzieningen in het landschap een plek moet krijgen. Datzelfde geldt voor het Programma Energiehoofdstructuur overigens. Zodoende zorgt de stapeling van mer er (juist) voor dat er een integraal beeld van de effecten van activiteiten ontstaat.
28f	mer	In Roosendaal en de kernen langs het spoor ondervinden wij als gevolg van de ontwikkelingen in het goederenvervoer en het spooreplacement in Roosendaal beperkingen om binnenstedelijk te bouwen. Deze frictie tussen het belang van spoor (lenW) en wonen (BZK) vraagt wat ons betreft om een heroverweging in de NRD met betrekking tot het goederenvervoer.	De NRD is niet de plek waarin afwegingen ten aanzien van het voeren van Rijksbeleid gemaakt worden. De resultaten van die afwegingen krijgen een plek in de Nota Ruimte. Het MER (en als aankondiging daarvan de NRD) bevatten 'slechts' de milieuinformatie die nodig is om een besluit te kunnen nemen over dit soort vraagstukken.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
29a	NR	<p>Het Rijk, de provincie Flevoland en de gemeente Lelystad hebben in de samenwerkingsovereenkomst Lelystad Next Level (4 juni 2018) naar elkaar toe uitgesproken om met groei financiële zelfstandigheid te bereiken. De gemeente Lelystad doet haar uiterste best en verwacht van het rijk een blijvend commitment voor deze bijzondere opgave en de extra's die nodig zijn om het next level te kunnen realiseren. Naast de bestaande afspraken in het kader van Lelystad Next Level gaan we er ook vanuit dat bij de verdere onderzoeksopzet en uitwerking van de Nota Ruimte rekening gehouden wordt met de bestaande afspraken zoals vastgelegd in het BO MIRT '22, Bestuurlijk overleg Rijk-Regio 21 dec '22 en BOL '23 en in de Strategische agenda Flevoland (SAF) die als basis dient voor het Ruimtelijke arrangement in het kader van het NOVEX-programma en het Verstedelijkingsconcept MRA (oftewel het Ontwikkelperspectief NOVEX-gebied MRA). Graag willen we in deze zienswijze enkele van belang zijnde afspraken onder uw aandacht brengen. Zo is o.a. afgesproken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> - het BARRO het juridische kader is waar afspraken zijn gemaakt over buitendijks bouwen; - Het rijk met de gemeente Lelystad (en de regio) in gesprek is over de consequenties van de brief Water en Bodem Sturend voor de projecten voor de kustontwikkeling bij Lelystad, - De A6 verbreed wordt; - De toekenning van mobiliteitsgelden voor twee projecten in het Stadshart via de afspraken van Bereikbare steden; - Het multimodaal bereikbaarheidsonderzoek Lelystad Zuid (waaronder Station Lelystad Zuid) onder de vlag van Samen Bouwen aan Bereikbaarheid (SBAB) zoals afgesproken in het BO MIRT '22 - De integrale gebiedsaanpak Lelystad Oost, via de afspraken in het kader van programma leefbaarheid en veiligheid en Volkshuisvestingsfonds. 	<p>De Nota zal een toekomstbestendige visie geven op de leefomgeving. Dit zal op hoofdlijnen zijn, maar de ambitie is dat afspraken die zullen volgen uit de provinciale voorstellen en arrangementen concretere en uitvoeringsgerichte invulling daaraan geven. Dat betekent dat er ook aandacht zal zijn voor Flevoland en Lelystad. In de Nota Ruimte zal niet aan de bestaande (financierings) afspraken getoort worden en voor de uitvoering de link zal leggen naar de daartoe geëigende trajecten. Dat zou wel kunnen betekenen dat de ingezette langere termijn richting kan wijzigen ten op zichte van de huidige koers.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
29b	mer	Met het opstellen van de Nota Ruimte, zoals beschreven in de Nota Reikwijdte en Detailniveau biedt het rijk een uitstekende kans voor een proces en een toekomstperspectief waarin de bundeling van de veelheid aan opgaven plaatsvindt. We hechten dan ook grote waarde aan een integrale benadering en afweging bij de uitwerking van de onderzoekmodellen.	Dank voor het onderschrijven van de aanpak.
29c	mer	Kortom, voor de onderzoeksopzet ten behoeve van de Nota Ruimte vragen wij u aandacht te hebben voor de specifieke opgaven van Lelystad (LNL) en de bestaande afspraken die daarvoor zijn gemaakt. Op die basis werkt de gemeente Lelystad momenteel hard samen met partners, waaronder het Rijk, aan de aantrekkelijkheid en groei van de stad om beter in balans te komen in o.a. infrastructuur, voorzieningenniveau en een evenwichtigere bevolkingssamenstelling. Deze samenhangende opgaven vragen ook van het Rijk een integrale benadering en afweging bij de uitwerking van de onderzoekmodellen.	Zie reactie op deelzienswijze 29a.
30a	NR	De zorg voor de openbare drinkwatervoorziening moet prioriteit krijgen in de Nota Ruimte. In de huidige NOVI is de drinkwatervoorziening opgenomen als nationaal belang. Sindsdien zijn de onzekerheden over het kunnen verzekeren van de toekomstige drinkwatervoorziening alleen maar groter geworden. Het is daarom essentieel dat het duurzaam veilig stellen van de toekomstige drinkwatervoorziening ook wordt verankerd als prioriteit in de Nota Ruimte.	Dit belangrijke onderwerp krijgt een stevige plek in de visie en in de Nationale ruimtelijke hoofdstructuur.
30b	mer	Bij het beoordelen van de vier toekomstvarianten en het bepalen van de voorkeursvariant is het daarom van belang om de effecten op de de drinkwatervoorziening expliciet mee te nemen, zowel bij het bepalen van de effecten van structurerende keuzes op korte termijn, als de richtinggevende uitspraken op lange termijn.	Klopt. Om die reden is de indicator 'drinkwater' onderdeel van het beoordelingskader. Hiermee wordt voldaan aan de wens van indiener om het drinkwaterbelang expliciet mee te nemen in het MER. Zie voor nadere beantwoording reactie 30c.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
30c	mer	<p>In het Rad van de leefomgeving is de drinkwaterfunctie onderdeel van het thema ‘Natuurlijke hulpbronnen’, met als nadere uitwerking t.b.v. de effectbepaling ‘Verandering in volume en kwaliteit drinkwatervoorraad’. Hiermee zullen de (huidige) drinkwaterbronnen worden bedoeld, maar de effectbepaling moet breder zijn dan dit om de drinkwatervoorziening duurzaam veilig te stellen. Denk hierbij in elk geval aan effecten op:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de bescherming en verbetering van de kwaliteit van huidige drinkwaterbronnen (zowel grond- als oppervlaktewater). Hiervoor gelden specifieke Europese en nationale doelen, uit o.a. de Kaderrichtlijn Water, de Nitraatrichtlijn en de Tweede nota duurzame gewasbescherming. • de benutbaarheid van huidige drinkwaterbronnen; • voldoende ruimte voor nieuwe drinkwaterbronnen en de benutbaarheid daarvan; • voldoende ruimte voor vastlegging en benutting van ‘Aanvullende Strategische Voorraden’ (ASV’s) (incl. passend beschermingsregime); • voldoende ruimte voor en bescherming van huidige en nieuwe drinkwaterinfrastructuur. 	<p>Met “de drinkwatervoorraad” en het beoordelingskader wordt zowel de huidige als de in de toekomst benodigde drinkwatervoorraad bedoeld. De door indiener opgesomde uitwerking van deze indicator zal meegenomen worden bij het beschrijven van de effecten onder deze indicator. Dit is inderdaad het type informatie dat verwacht mag worden in het MER.</p>
30d	NR	<p>De Nota Ruimte zal een visie bevatten, die wordt uitgewerkt in een Nationale ruimtelijke hoofdstructuur o.b.v. de keuzes en richtinggevende uitspraken. Vewin stelt voor om de drinkwatervoorziening ook onderdeel te maken van deze ruimtelijke hoofdstructuur (met kaart(beeld)en waarop grote ruimtelijke opgaven een plek krijgen).</p>	<p>Het is inderdaad de bedoeling om drinkwatervoorziening onderdeel te maken van de Nationale ruimtelijke hoofdstructuur.</p>
31a	NR	<p>Geef de energietransitie prioriteit bij het maken van structurende keuzes in de Nota Ruimte. Wij verzoeken u om ook de Nota Ruimte vast te leggen dat het belang van de energietransitie een prioritair belang vormt. Niet alleen de bouw van woningen, maar ook de bouw van energietransitieprojecten loopt vertraging op doordat een juridisch geborgd, robuust pakket aan maatregelen van het kabinet om het stikstofprobleem op de lossen nog ontbreekt. Juist duurzame energieprojecten leiden vaak zowel tot lagere CO₂-emissies als tot structureel lagere stikstofemissies (NO_x).</p>	<p>Energie en de energietransitie zijn randvoorwaardelijk voor de verdere ontwikkeling van ons land. Dat gegeven krijgt in de Nota Ruimte een stevige plek. Onder andere in de nationale ruimtelijke hoofdstructuur, maar ook in de sterke afhankelijkheid tussen de energievoorziening en de planning van andere functies.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
31b	NR	Neem sectorale programma's voor energie als basis voor structurerende keuzes op dat gebied en leg geen nieuwe beperkingen op voor ruimtelijke claims uit die programma's. In de NRD wordt daarbij concreet het Programma Energiehoofdstructuur (PEH) genoemd als uitgangspunt. Wij pleiten ervoor daarnaast ook te kijken naar het Meerjarenprogramma Infrastructuur Energie & Klimaat (MIEK), het Landelijk Actieprogramma Netcongestie (LAN), het Nationaal Programma Regionale Energiestrategieën (NPRES), de Cluster Energiestrategieën (CES), het Nationaal Programma Verduurzaming Industrie (NPVI) en het Nationaal Plan Energiesysteem (NPE).	Energie en de ontwikkeling van het energiesysteem zullen meer dan voorheen structurend zijn bij ruimtelijke ontwikkeling, zowel lokaal als regionaal en nationaal. Alle door u genoemde programma's vormen input voor de Nota Ruimte.
31c	NR	Wij merken daarbij op dat nog onvoldoende duidelijk is hoe de Nota Ruimte tot structurerende ruimtelijke keuzes komt en hoe zich dit verhoudt tot de keuzes die al binnen deze programma's worden gemaakt en reeds uitgevoerd worden of gaan worden (zie p.5 en hoofdstuk 3). Het lijkt ons goed om dit te verduidelijken en aan te geven wat de status is van de beleidsagenda die wordt genoemd en de 'conceptuele' kaarten die worden gemaakt voor 2030, 2050 en 2100 met nationale ruimtelijke hoofdstructuren.	De ruimtelijke voorstellen van de provincies en de uitkomsten uit de nationale programma's vormen belangrijke bouwstenen voor de Nota Ruimte. Uit die verschillende processen komen knelpunten en uitdagingen die vragen om structurerende keuzes. In de contourennotitie zijn veel van deze keuzes al beschreven, richting de Nota Ruimte zal hier ook echt in gekozen gaan worden. Dat doet het Rijk integraal en in samenwerking met medeoverheden en andere stakeholders. De beleidsagenda die wordt genoemd zal beleidsthema's bevatten die na de Nota Ruimte verder worden uitgewerkt.
31d	NR	Daarbij vinden wij het belangrijk dat er geen nieuwe, vertragende belemmeringen worden opgeworpen voor keuzes die al zijn gemaakt binnen de sectorale programma's op het gebied van energie. De energietransitie is al 'work in progress', er is geen tijd voor het heroverwegen van al gemaakte keuzes en een streven naar integraliteit zonder eind.	We erkennen het belang van het niet vertragen van de energietransitie. Het is niet het doel om al gemaakte keuzes uit de nationale programma's voor energie te heroverwegen, wel wordt gekeken hoe die keuzes bijdragen aan de oplossing van de energietransitie op de lange termijn.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
31e	mer	<p>Kijk in het MER ook naar de bijdrage van de energietransitie aan andere opgaven in de ruimte, zoals het bevorderen van biodiversiteit en natuurherstel, het tegengaan van bodemdaling in veenoxidatiegebieden en transformatie van het landelijk gebied en de landbouw. Neem hier daarom tekstdeel over op in de NRD. De NVDE ziet kansen hiervoor, bijvoorbeeld via productie van groen gas via mono-mestvergisting, duurzame energieprojecten die uitgaan van multifunctioneel ruimtegebruik als alternatief business model voor veehouders die willen krimpen of stoppen of het intern / extern salderen via zon- en windprojecten. Zowel opties voor intern salderen (de bespaarde emissies tijdens de bedrijfsfase gebruiken om tijdelijke emissies tijdens aanlegfase te salderen) als extern salderen (denk extra aanleg van zon- of windparken om de aanleg van woonwijken weer mogelijk te maken) zouden verder kunnen worden onderzocht. Wij roepen op om dit soort meekoppelkansen mee te nemen in de NRD en vervolgens concreet te onderzoeken in de MER. Daarbij beseffen we ons dat er ook goed gekeken moet worden naar de relatie tot bestaande infrastructuur en alles wat daarmee samenhangt. Bij de aanleg van bijvoorbeeld zon- of windparken maar ook woonwijken blijven zaken als externe veiligheid een rol spelen. Daar moet ook oog voor blijven.</p>	<p>Dit soort informatie is onderdeel van de kansen- en risicobenadering die gekozen is in het MER. Voor zover beleidsuitgangspunten rondom de energietransitie op de door indiener voorgestelde wijze in de Nota Ruimte opgenomen wordt, wordt een beschrijving van waarschijnlijk geachte effecten in het MER opgenomen. Het is goed voorstelbaar dat genoemde kansen (bijvoorbeeld multifunctioneel ruimtegebruik als alternatief businessmodel voor veehouderijen) ook een plek krijgen in het MER.</p>
31f	mer	<p>Kijk bij het bepalen van de voorkeursvariant goed naar wat deze betekent voor het faciliteren en versnellen van de energietransitie en neem dit als thema en indicator op in de NRD. In de NRD staat dat er vier conceptvarianten zijn die worden beoordeeld en dat het de bedoeling is om te komen tot een voorkeursvariant. Wij roepen op om daarbij goed te onderzoeken wat deze variant betekent voor het faciliteren en versnellen van de energietransitie. Neem dit als thema en indicator op in de NRD, naast de thema's uit het Rad van de Leefomgeving of als één van de subthema's.</p>	<p>Hier zijn wij het mee eens. Om die reden is de indicator "Energienetwerk" opgenomen in het Rad van de Leefomgeving. Binnen deze indicator kunnen we recht doen aan de oproep goed te onderzoeken wat de varianten betekenen voor de energietransitie. Dit leidt dus niet tot een aanpassing van het Rad van de Leefomgeving.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
31g	mer	<p>Per variant geven wij in deze alinea de volgende aandachtspunten mee. Bij variant A lijkt het NVDE goed als bij nieuwe infrastructuur benodigd voor de snelle verbindingen per spoor met de economische centra, goed gekeken wordt naar hoe een slimme koppeling gemaakt kan worden met reeds bestaande of geplande energie-infrastructuur en energie-opweklocaties. NVDE ziet bij variant B kansen om door concentratie en verdichting zogenoemde energiehub (locaties waarbij meerder technieken en zowel opwek als infra in hetzelfde gebied kunnen worden ontwikkeld) te creëren. Daarnaast zijn we positief over de duurzame mobiliteitstransitie die deze variant teweeg zou kunnen brengen. Tegelijkertijd zien wij dat veel locaties om energie te produceren zich meer in het buitengebied bevinden waar fysieke ruimte is en de bebouwde kom verder weg. Daar kan een mismatch ontstaan. Ook spreekt het op termijn zeewaarts uitbreiden van Nederland tot onze verbeelding en we zien hier mogelijkheden om een koppeling te maken met alle plannen voor windenergie offshore en elektrolyse/waterstofproductie offshore. Bij variant C zien wij kansen voor een meer coöperatieve aanpak (denkaan de rol die energiecoöperaties lokaal spelen in de ontwikkeling van energielandschappen) en kansen voor meervoudig ruimtegebruik door duurzame energieproductie te combineren met de in deze variant genoemde maatregelen op het gebied van klimaatadaptatie. Variant D begrijpen wij vanuit de gedachte van klimaatadaptatie en slimme planning van nieuwbouw. Wij vinden deze variant echter minder wenselijk voor het ruimtelijk plannen van energie-infrastructuur die nodig is voor het verduurzamen van de bestaande gebouwde omgeving en industriële clusters.</p>	<p>De door u genoemde aspecten nemen wij mee bij het uitwerken van de MER-varianten in integrale toekomstbeelden.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
31h	mer	Neem in de NRD (en het rad van de leefomgeving) ook de ordening van de ondergrond mee als thema en indicator. Wat NVDE nog mist in de NRD (en het rad van de leefomgeving) is de ordening van de ondergrond. Tot op heden gaat het vraagstuk van de ruimtelijke ordening met name over de grond en bovengrond, maar ondertussen loopt het gebruik van de ondergrond ook aanzienlijk op. Hierbij kan worden gedacht aan het indelen en toedelen van de ondergrond voor verschillende doeleinden die de komende jaren flinke zullen veranderen/vergroten (in willekeurige volgorde): Bomen, telecommunicatie-infra, elektriciteit, gas (en andere stoffen zoals waterstof, CO2 e.a.), drinkwater, warmtenetten, andere vormen van bodemenergie, riool, afvalinzameling, gebouwen (parkeren en installaties). Het lijkt NVDE verstandig om ook naar de ordening van de ondergrond te kijken als thema en indicator, mede gelet op de enorme inspanning die daar de komende 20 jaar moet worden geleverd (nieuwe warmtenetten, verzwaaring elektriciteitsnetten, weghalen of ombouw gasnetten, enz.).	Dit is een correct punt. Als aanpassing in het beoordelingskader wordt opgenomen dat bij 'duurzaam landgebruik' ook specifiek op het duurzame gebruik van de ondergrond beoordeeld wordt.
31i	mer	Betrek bedrijven en maatschappelijke partijen die werken aan de energietransitie bij de 'expert judgement' op dat thema en bij die indicator. Het ministerie is voornemens om 'expert judgement' uit te voeren om tot oordelen te komen over de effecten van de Nota Ruimte. Het valt NVDE op dat u daarbij marktpartijen en maatschappelijke organisaties die in de praktijk werken aan de energietransitie niet betreft. Wij zouden, gezien het belang van de opgave van de energietransitie en een circulaire economie, graag zien dat u onze sector betreft bij de inschatting van de effecten van de ruimtelijke keuzes die u voornemens bent te maken in de Nota Ruimte.	Er is gekozen om de expert judgements op vier manieren te valideren: met experts van Antea group, van het kernteam Nota Ruimte bij BZK, van andere ministeries en vervolgens door een begeleidingsteam vanuit IPO, VNG, UvW, de planbureaus en mogelijk andere kennisinstellingen. Daarmee wordt verondersteld dat zo een zeer breed gedragen beeld bij de beoordelingen ontstaat. De wijze waarop dat geschiedt dient nog vorm te krijgen, maar we nemen uw suggestie in overweging.
31j	NR	Maak in de opzet en de uitvoering van de Nota Ruimte werk van kortere doorlooptijden voor ruimtelijke procedures en neem hierover een paragraaf op in de nota.	In de Nota Ruimte gaat het om inhoudelijk structurerende keuzes voor de fysieke leefomgeving in Nederland. Duidelijke keuzes dragen bij aan de uiteindelijke snelle realisatie van de beleidsdoelen evenals goede samenwerking tussen overheden en andere partijen. Aanpassen van wettelijke procedures past niet in het beleidstraject van de Nota Ruimte. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het traject van de Wet versterking regie volkshuisvesting in samenwerking met JenV vanwege de Algemene wet bestuursrecht.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
32a	NR	Bij deze drukt de Belgische federale overheid de wens uit om verder bij deze procedure betrokken te worden.	In afstemming met betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven.
33a	mer	We lezen in de NRD dat de nota Ruimte een ruimtelijke vertaling zal doen en plaats zal bieden aan ontwikkelingen. Deze uitdrukkelijk ruimtelijke uitspraken lijken andersoortig dan het brede en geïntegreerde opzet van uitspraken over de fysieke leefomgeving in een omgevingsvisie die een reikwijdte hebben die milieu, gezondheid, luchtruim enzovoort includeert. Het is moeilijk af te leiden uit de kennisgeving welk ander type uitspraken (bv. milieudoelen, ...) het onderwerp zullen uitmaken van de MER. Daardoor is het moeilijk aan te geven welke uitdagingen gemist worden.	De Nota Ruimte heeft betrekking op de leefomgeving in brede zin, zoals beschreven in de Omgevingswet. Dus niet alleen op traditionele ruimtelijke onderwerpen, maar ook op veiligheid, gezondheid, milieu, landschappelijke en stedenbouwkundige waarden, cultureel erfgoed, natuur, klimaat en inclusiviteit. En niet alleen op gebouwen, infrastructuur en grondgebruik, maar ook op de ruimte in de ondergrond, op de Noordzee en in de lucht. Het Rad van de Leefomgeving, met indicatoren over alle aspecten van de leefomgeving illustreert dat in de NRD.
33b	NR	Het departement Omgeving kan moeilijk inschatten wat de aard van aanscherping van de NOVI zal zijn: een scherper beleid of een beleid gefocust op ruimtelijke uitspraken.	In de contourennotitie staat aangegeven op welke wijze de Nota Ruimte een aanscherping van de NOVI zal zijn. U vindt de contourennotitie hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/contourennotitie-nota-ruimte
33c	NR	De ruimtelijke puzzels, NOVEX-gebieden en het programma Mooi Nederland kunnen tot aanscherping van de NOVI leiden. Maar ook hier is het moeilijk af te leiden wat de aard zal zijn van uitspraken die voortkomen uit deze programma's. Er lijken op de website Notitie Reikwijdte en Detailniveau Rapport Rijksoverheid.nl geen resultaten van deze programma's beschikbaar.	Deze programma's lopen nog en zullen eind 2023 en in 2024 de inhoudelijke producten opleveren die mede de inhoud van de Nota Ruimte bepalen.
33d	NR	Het departement Omgeving vraagt zich af of de Nota Ruimte kaartmateriaal zal bevatten dat doorwerkt in het afleveren van vergunningen. Indien dat het geval zal zijn: tot op welk detailniveau (perceelniveau?) en hoe zal worden omgegaan met evoluties in die kaarten? Zal de Nota Ruimte telkens worden bijgesteld?	De Nota Ruimte is een nationale omgevingsvisie en onderdeel van een permanent cyclisch proces en kan indien nodig jaarlijks worden geactualiseerd. Niet elk jaar even grootschalig, maar er wordt wel steeds verkend of er nieuwe opgaven zijn die een geïntegreerde aanpak vragen. Op basis van de monitoring (tweejaarlijks) of de evaluatie (vierjaarlijks) zijn meer fundamentele wijzigingen mogelijk zal om de zoveel tijd geactualiseerd worden. De huidige nationale omgevingsvisie is in 2020 vastgesteld, de Nota Ruimte vormt een nieuwe nationale omgevingsvisie. De Nota Ruimte werkt door op de lagere schaalniveaus en werkt daarin ook door in het afgeven van vergunningen, maar dat zal gebeuren op basis van een lokale uitwerking van de nationale omgevingsvisie.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
33e	NR	Uit de kennisgeving is moeilijk af te leiden wat de grotere regierol van het Rijk zou inhouden en op welke onderwerpen meer dan vroeger nationale keuzes zouden gemaakt worden. Dit maakt het moeilijk om in te schatten op wat de effectbeoordeling juist betrekking zou hebben. Op welke basis werden die keuzes gemaakt of zullen deze in de toekomst gemaakt worden? Gebeuren die op basis van de milieueffecten?	Het Rijk wil meer dan voorheen richting geven aan de inrichting van de leefomgeving door duidelijker te kiezen. De milieueffectrapportage biedt inzicht in de effecten van keuzes die het Rijk maakt. Daarmee geeft de milieueffectrapportage onderbouwing voor deze keuzes.
33f	mer	De 4 varianten (ABCD) zijn naar verluidt voldoende onderscheidend om in het plan-MER een goede vergelijking mogelijk te maken. Het onderscheid zou bij voorkeur op figuren of tabellen duidelijk gemaakt worden. Slechts één variant (D) bevat een expliciete grensoverschrijdende uitspraak (grensoverschrijdende stedelijke netwerken). Bij voorkeur is bij iedere variant duidelijk wat de focus (wel/niet) is in de grensoverschrijdende ontwikkeling.	Dit aspect werken we verder uit bij het opstellen van de integrale toekomstbeelden op basis van de MER-varianten. Ook de uiteindelijke voorkeursvariant plaatsen we nadrukkelijk in een internationale, Noordwest-Europese context.
33g	mer	Met het rad van de leefomgeving lijkt een breed scala aan effecten beoordeeld te kunnen worden op een abstractieniveau dat past bij het beoogde plan. Als de nota echter enkel ruimtelijke uitspraken bevat, is het onduidelijk op welke wijze ander omgevingsbeleid (bijvoorbeeld milieu) een rol speelt in de beoordeling.	Het doel van de mer-procedure is het inzichtelijk maken van de effecten van de ruimtelijke uitspraken (als vastgelegd in de Nota Ruimte) voor alle onderdelen van het beoordelingskader, waaronder o.a. milieu. Flankerend beleid rondom milieu, voor zover reeds vastgelegd in vastgestelde plannen en programma's is onderdeel van de referentiesituatie. Dat betekent dat de effecten van dat omgevingsbeleid als onderdeel van die referentiesituatie inzichtelijk gemaakt worden.
33h	NR	De Notitie Reikwijdte en detailniveau Nota Ruimte vermeldt dat water en bodem sturend moeten zijn voor ruimtelijke plannen (één van de drie vernieuwde uitdagingen). Het gaat dan over het afstemmen van ruimtelijke keuzes over woningbouw, energietransitie, natuur, landbouw, infrastructuur en economie. Het departement Omgeving vraagt zich af of de Nota Ruimte ook concrete uitspraken zal doen in functie van een beleid rond koolstofopslag ten gevolge van landgebruik (LULUCF) en dus ook over waar welk landgebruik wenselijk is of over welke ruimtelijke ingrepen wenselijk zijn binnen een landgebruikscategorie.	Dit is op dit moment nog niet duidelijk. Gedurende het opstellingsproces van de Nota Ruimte zal dit helder worden.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
33i	mer	<p>Punt 4.7 vermeldt de omgeving met effecten van en naar het buitenland. De kennisgeving vermeldt niet wat de aard van grensoverschrijdende ontwikkelingen en bijhorende effecten zou kunnen zijn. Er wordt gesteld dat in het MER beknopt zal worden beschouwd welke ontwikkelingen o.a. in België spelen, maar niet aan de hand van welke documenten. Enerzijds werd in Vlaanderen op 20 juli 2018 de strategische visie van het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen vastgesteld, maar een Beleidsplan zelf is er nog niet. De strategische visie is wel al richtinggevend voor ruimtelijke beleidsplannen van provincies en gemeenten. De Provincies Antwerpen en Limburg staan al ver met de opmaak van hun ruimtelijk beleidsplan, maar deze zijn momenteel ook nog niet goedgekeurd. Niet alle Vlaamse gemeenten grenzend aan Nederland hebben reeds een ruimtelijk beleidsplan opgemaakt, noch zijn daarmee gestart. Daarnaast zijn andere initiatieven ook belangrijk (die mogelijks nog niet in de ruimtelijke beleidsplannen opgenomen zijn), zoals bv. de potentiële locatie van de Einsteintelecoop ter hoogte van het drielandenpunt. Deze is bijzonder van belang in het Programma Energiehoofdstructuur, aangezien windturbines die trillingen veroorzaken in deze regio absoluut vermeden moet worden.</p>	<p>In het MER wordt beknopt inzichtelijk gemaakt wat in de grensstreken van buurlanden speelt. Daarvoor worden primair de documenten van de rijksoverheden betrokken; de meest recente beschikbare, vastgestelde beleidsdocumenten. Het gaat hier om het destilleren van de hoofdlijn van dit beleid, dus het is niet noodzakelijk om op gemeentelijk niveau naar de grensstreek te kijken. Eventuele grootschalige projecten (zoals de Einsteintelecoop), worden hierin betrokken. In deze fase (NRD) is het niet noodzakelijk om te inventariseren welke documenten daarin een rol moeten spelen; dit wordt op het moment van schrijven van het MER geïnventariseerd.</p>
33j	mer	<p>Het departement Omgeving wil graag betrokken worden bij de MER procedure.</p>	<p>In afstemming met de betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven.</p>
34a	mer	<p>Lower Saxony would like to be involved in the strategic environmental assessment (SEA) procedure. No comments are presented on the NRD.</p> <p>Vertaling: Nedersaksen wenst verder betrokken te worden bij de plan-mer-procedure. Er zijn geen zienswijzen op de NRD.</p>	<p>In afstemming met de betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven.</p> <p>Übersetzung: In Abstimmung mit den betroffenen Akteuren wird geprüft, wie sich dies konkretisieren lässt.</p>
34b	NR	<p>We ask to be involved in the process of the National Spatial Strategy -Netherlands.</p> <p>Vertaling: We wensen verder betrokken te worden bij het proces van de Nota Ruimte.</p>	<p>In afstemming met de betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven.</p> <p>Übersetzung: In Abstimmung mit den betroffenen Akteuren wird geprüft, wie sich dies konkretisieren lässt.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
35a	NR	Voor de Nota Ruimte ga ik er van uit dat de afwegingsprincipes van de NOVI (combineren van functies, kenmerken en identiteit van een gebied staan centraal, afwentelen voorkomen) gehanteerd blijven worden. Hiermee komen de lessen uit het verleden in beeld, die helpen om goede ruimtelijke plannen voor de toekomst te maken. De visie- en besluitvorming wordt dan ook versterkt door het cultureel erfgoed goed te onderzoeken.	De drie NOVI-principes komen in de Nota Ruimte terug. Cultureel erfgoed is zeer nadrukkelijk onderdeel van het principe om op basis van de gebiedsidentiteit te ontwikkelen.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
35b	mer	<p>Bij de leefomgevingsfoto is in de concept NRD aangegeven dat hiervoor, vanuit consistentie met andere Programma's vanuit de NOVI, aangesloten zal worden bij de methodiek die voor de aanpak van de MER voor de NOVI is ontwikkeld. Meer specifiek zal de Monitor NOVI (Planmonitor NOVI 2023 PBL Planbureau voor de Leefomgeving) gebruikt worden die door het PBL is ontwikkeld. Ik stel echter vast dat hierin voor het Nationaal belang 19 (cultureel erfgoed) slechts twee indicatoren worden genoemd: 1.) De onderhoudsstaat van rijksmonumenten, 2.) Rijksmonumenten in Groningen met aardbevingsschade, 3.) Daarnaast is een derde indicator opgenomen als zgn. achtergrondindicator: Wezenlijke veranderingen in beschermde stads- en dorpsgezichten. Dit is m.i. te beperkt om het brede palet aan cultureel erfgoed te monitoren. Aan het Nationale belang 19 (gecombineerd met Nationaal belang 2: realiseren van een goede leefomgevingskwaliteit, waaronder landschap) kan meer recht gedaan worden door meer indicatoren in de NOVI-monitor te verwerken. Hiervoor biedt de Erfgoedmonitor (De Erfgoedmonitor - Erfgoedmonitor (cultureelerfgoed.nl)) een goede basis. Onder de Omgevingswet worden onder het begrip cultureel erfgoed als onderdeel van de fysieke leefomgeving de volgende domeinen verstaan: archeologie, monumenten, cultuurlandschap en beschermde gezichten. Daarom adviseer ik voor elk van deze vier domeinen minimaal één indicator uit de Erfgoedmonitor mee te nemen naast de al opgenomen indicatoren. indicator uit de Erfgoedmonitor mee te nemen naast de al opgenomen indicatoren.</p> <p>Bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Archeologie – Behoud in situ - Verandering in cultuurlandschap: Monitor Landschap - Wezenlijke veranderingen bebouwd / onbebouwd gebied – beschermde gezichten - Daarnaast moeten effecten op de Werelderfgoederen apart als indicator worden meegenomen. 	<p>Deze conclusie (“te beperkt om het brede palet aan cultureel erfgoed te monitoren”) wordt gedeeld. Bij de leefomgevingsfoto zal dan ook een breder oordeel geveld worden. Hier wordt ook een meer kwalitatief oordeel over de staat van het erfgoed geveld dan een greep uit indicatoren uit de Erfgoedmonitor. Dit beeld wordt getoetst en aangevuld op basis van omschreven validatiemethode. Daar kan het ministerie van OCW input op leveren.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
35c	mer	Bij stap 2, de alternatieven, wil ik u het volgende meegeven. Voor elk van de vier alternatieven, (Variant A. Benutten en versterken; Variant B. Specialiseren en concentreren; Variant C. Diversifiëren en regionaliseren; Variant D. Meebewegen en veranderen) adviseer ik u een beschouwing te geven vanuit welke historische ontwikkeling de variant voortkomt en welke lessen uit het verleden getrokken worden naar de toekomst toe.	Een goede suggestie, die we meenemen bij de verdere uitwerking van de MER-varianten in integrale toekomstbeelden.
35d	mer	In Tabel 4.1. worden de indicatoren nader uitgewerkt t.b.v. de effectbepaling. M.b.t. de indicatoren binnen het thema Landschap adviseer ik u: Indicator: Waardevolle landschappen Nadere uitwerking t.b.v. effectbepaling: Verandering in areaal en kwaliteit van waardevolle landschappen Te wijzigen naar: Verandering in areaal en kwaliteit van (cultuur)landschappen (dus landschap meer in algemene zin, niet beperken tot alleen waardevolle landschappen)	Dit voorstel nemen we over. Het thema waar deze indicatoren onder vallen wordt eveneens gewijzigd naar 'ruimtelijke kwaliteit'.
35e	mer	Indicator Erfgoed en archeologie (nb. Archeologie is een onlosmakelijk onderdeel van cultureel erfgoed, dus dit is eigenlijk dubbel): ik adviseer u deze indicator ruimer formuleren met de term Herkomstwaarde, met als toelichting daarbij dat deze indicator over cultureel erfgoed gaat. Nadere uitwerking t.b.v. effectbepaling: Verandering in behoud en ontwikkeling van archeologie, gebouwd erfgoed, cultuurlandschap en werelderfgoed Te wijzigen naar: Verandering in behoud, ontwikkeling en positieve benutting van archeologie, gebouwd erfgoed, cultuurlandschap en werelderfgoed	Dit voorstel nemen we over. Het beeld van OCW op de indicatoren wordt door ons gedeeld.
35f	mer	De effectbepaling zal plaatsvinden op basis van expert judgement, gevalideerd op vier manieren. Ik neem aan dat hierin het ministerie van OCW op de één of andere manier een rol zal spelen. Daarmee wordt naar mijn mening een zorgvuldig proces, waarin het nationaal belang cultureel erfgoed voldoende is meegenomen, gewaarborgd.	Correct, zoals aangegeven in de NRD worden de ministeries betrokken bij het valideren van de beoordelingen. De aanname van indiener is dus correct.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
36a	NR	Al in onze reactie eind 2019 op de ontwerp NOVI hebben we als Interprovinciaal Overleg aangegeven dat het belangrijk is om op nationaal niveau tot een samenhangende visie op Nederland te komen, inclusief een visie op de invloed van de grote transitieopgaven op de vraag naar ruimte. We gaan ervanuit dat de Nota Ruimte zo'n visie zal bevatten.	Dat is inderdaad het voornemen.
36b	NR	We gaan er ook vanuit dat de naamswijziging niet impliceert dat het document beperkt blijft tot een visie op de ruimteclaims van de grote opgaven. U geeft in de NRD aan borging en samenhang te willen creëren. Juist zaken als omgevingskwaliteit, leefbaarheid en brede welvaart zijn voor ons, voor onze regionale partners en voor onze inwoners essentiële elementen. Waarden als erfgoed, landschap en cultuur bepalen de identiteit van een land, een provincie of een gebied. Ze werken door in de grote transities en bepalen mede de keuzes. Ook voor deze waarden liggen er opgaven in zowel behoud als vernieuwing. Daarom is van belang om naast het programma Mooi Nederland ook dergelijke thema's te betrekken.	De Nota Ruimte is de nieuwe nationale omgevingsvisie en zal net als de huidige NOVI betrekking hebben op de hele leefomgeving. De door u genoemde waarden zijn integraal onderdeel van de voorgenomen dubbele doelstelling in de Nota Ruimte ten aanzien van brede welvaart en ruimtelijke kwaliteit.
36c	mer	We gaan ervanuit dat de Nota Ruimte qua reikwijdte aansluit bij de brede scope van de provinciaal startpakketten fysieke leefomgeving. Dat zou in de NRD duidelijker tot uiting moeten komen.	Dat zal inderdaad het geval zijn.
36d	NR	We vragen u ook om aan te geven hoe de Nota Ruimte zich zal verhouden tot nationale programma's en beleidsbrieven zoals NPLG en NMP.	De nationale programma's vormen een belangrijke bouwsteen voor de Nota Ruimte. Die werken aan sectorale uitdagingen. In de Nota Ruimte is het doel om deze sectorale uitdagingen integraal te bij elkaar te brengen. Gemaakte keuzes in nationale programma's vormen daarin een uitgangspunt.
36e	NR	Het is een goede zaak dat u in de Nota Ruimte ook kijkt naar de lange termijn, 2050 en 2100. We vragen ook nadrukkelijk aandacht voor het grensoverschrijdend perspectief.	Ruimtelijke opgaven stoppen niet bij de grens, daar zijn we ons bewust van. De internationale afhankelijkheid en verbanden worden sterker. Daarom komt de internationale context in de Nota Ruimte duidelijk aan bod.
36f	NR	Zoals aangegeven steunen we uw voornemen om tot een meer integrale visie op de ontwikkeling van Nederland te komen van harte. We zien daarbij een actieve en intensieve samenwerking met het Rijk als randvoorwaarde.	Wij onderschrijven de noodzaak van intensieve samenwerking en zetten de samenwerking graag voort.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
36g	NR	In het provinciaal Startpakket fysieke leefomgeving dat in december 2022 aan alle provincies is aangeboden, hebt u aangegeven dat de afspraken uit het ruimtelijk arrangement agenderend zijn voor de aanscherping van de NOVI. We hebben er begrip voor dat de voorbereiding van de Nota Ruimte parallel oploopt. Het maakt het belang van een goede afstemming tussen Nota Ruimte (incl. tussenproducten zoals contourennotitie), ruimtelijk voorstellen en POVI's (en daarnaast ook de grote sectorale programma's op nationaal en provinciaal niveau) extra belangrijk. Een logisch geheel van elkaar versterkende documenten, met respect voor ieders rol en met aandacht voor adaptiviteit, is cruciaal om als gezamenlijke overheden een antwoord te geven op de complexe opgaven waar Nederland voor staat. Met voldoende afwegruimte voor provincies als regionale gebiedsregisseurs. Dat vraagt om een intensieve samenwerking tussen Rijk en regio, zowel inhoudelijk als op de werkvloer. Anders lopen we het risico dat de trajecten niet op elkaar gaan aansluiten.	Wij onderschrijven de noodzaak van intensieve samenwerking voor het waarborgen van samenhang tussen de diverse trajecten en zetten de samenwerking graag voort.
36h	NR	Uitgangspunt voor de Nota Ruimte is volgens de NRD (par. 3.1) dat de kamerbrief RO het inhoudelijk startpunt vormt en dat wordt voortgebouwd op keuzes die voortvloeien uit diverse Rijksprogramma's. Als uitgangspunt moet absoluut worden toegevoegd dat ook de afspraken in het kader van de ruimtelijke arrangementen een inhoudelijk vertrekpunt vormen. Het valt ons in dit verband op dat in het Participatieplan Nota Ruimte (pag. 5) slechts wordt gesproken over de verantwoordelijkheid van andere overheden als uitvoerder en handhaver van het ruimtelijk beleid. De provincie is als regionale gebiedsregisseur natuurlijk ook bepaler van het (provinciaal) ruimtelijk beleid.	De ruimtelijke voorstellen en de arrangementen vormen één van de bouwstenen voor de Nota Ruimte. We onderschrijven de rol van de provincies als regionale gebiedsregisseur.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
36i	mer	We kunnen ons in algemene zin vinden in de beschreven varianten voor de ontwikkelrichting van Nederland, zoals die in het MER vergeleken zullen worden en die de basis vormen voor een te formuleren voorkeursvariant. Belangrijk is om ook hierbij een koppeling te leggen met de ruimtelijke voorstellen. In variant B (specialiseren en concentreren) dient volgens ons in de andere landsdelen - naast ruimte voor landbouw, recreatie en robuust natuurnetwerk - ook ruimte te zijn voor verstedelijking naar aard en schaal t.b.v. een goede sociaaleconomische ontwikkeling.	De beschrijving van de MER-varianten in de NRD is bewust beknopt gehouden. Ze worden, onder andere op basis van de ruimtelijke voorstellen, uitgewerkt tot integrale toekomstbeelden, waarbij alle sectorale onderwerpen volwaardig aan bod komen.
36j	mer	Hoe wordt input vanuit de ruimtelijke voorstellen in het planMER betrokken?	De ruimtelijke voorstellen zijn veelal van meer detailniveau dan de varianten van de MER. De ruimtelijke voorstellen zijn mogelijk wel een bouwsteen voor de varianten, of in elk geval voor de voorkeursvariant. Zodoende wordt (als onderdeel van de beoordeling van het voorkeursalternatief) deze input onderdeel van de effectbeoordeling, voor zover onderdeel van het voorkeursalternatief uiteraard.
36k	mer	In paragraaf 1.4 wordt aangegeven dat het MER de effecten bepaalt van de voorkeursvariant. We gaan ervanuit dat alle varianten op hun effecten onderzocht en beschreven worden. In hoeverre biedt het proces en de procedure de ruimte om die varianten op het schaal- en detailniveau van de provincies uit te werken?	De MER-varianten worden inderdaad beoordeeld op hun effecten. De uitwerking zal een zekere mate van abstractie houden, maar doel is om bij de uitwerking van de varianten in integrale toekomstbeelden ook per provincie tot onderscheidende ontwikkelvarianten te komen.
36l	mer	We missen stikstof als thema of indicator. We missen ook de gezondheidsrisico's i.r.t. de landbouw (bestrijdingsmiddelen, zoi nosen, grondwaterkwaliteit). Ook ontbreekt aandacht voor PFAS, ZZS e.d.	<p>Stikstof komt op twee manieren tot uiting in het MER. Op de eerste plaats wordt onder de indicatoren 'biodiversiteit' en 'soorten & habitats' (naast andere verstoringsfactoren voor natuur) aandacht besteed aan verzurende en vermestende effecten door stikstofdepositie. Op de tweede plaats is stikstofdepositie, specifiek voor Natura 2000-gebieden, onderdeel van de ingreep-effect-analyse die onderdeel is van de passende beoordeling.</p> <p>De effecten van bestrijdingsmiddelen, effecten op grondwaterkwaliteit en effecten van schadelijke stoffen voor de bodemkwaliteit zijn onderdeel van het beoordelingskader. Deze zijn geen expliciet onderdeel van het beoordelingskader dat genoemd is in de NRD, maar wordt wel meegenomen in de uitwerking van de indicatoren in het MER.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
36m	mer	We geven u in overweging om de keuze te maken voor een digitaal MER.	Deze keuze nemen we in overweging. Vooral nog is dit geen onderdeel van de aanpak.
37	mer	Denmark thanks for the notification regarding the National Spatial Strategy - the Netherlands and wants to participate in the further environmental assessment process. Vertaling: Denemarken bedankt Nederland voor de kennisgeving omtrent de Nota Ruimte en wenst verder betrokken te worden bij het mer-proces.	In afstemming met de betrokken partij wordt bekeken hoe hier nadere invulling aan te geven. Translation: In accordance with the party concerned we will see how we can best do this.
38a	NR	1. Geef richting, maar wees terughoudend in het uitoefenen van rijksregie Voor gemeenten is lokale afwegingsruimte belangrijk. Het rijk doet er wijs aan alleen regie te pakken wanneer daartoe dwingende redenen zijn, zoals een nationaal belang of ondersteuning van gemeenten. In beginsel blijven gemeenten primair verantwoordelijk voor de algemene zorg voor de fysieke leefomgeving op lokaal niveau. In de Omgevingswet is beschreven dat bevoegdheden van rijk en provincies hiervan een afgeleide zijn. Voordat overgegaan wordt op landelijke regelgeving, is daarom het uitgangspunt dat andere opties bestudeerd en uitgetoetst worden conform het Beleidskompas (voorheen IAK)1. Rijksregie is namelijk niet altijd de oplossing voor problemen. Soms is versterking van het lokaal bestuur of de bevoegdheden en uitvoeringskracht van gemeenten een betere oplossing. Gebrek aan capaciteit of kennis en expertise worden bijv. niet opgelost door regie te verleggen.	Dat het Rijk de regie op de ruimtelijke ordening weer oppakt betekent niet dat de regierol van gemeenten daarmee kleiner wordt. Maar de grote vraagstukken waar we nu voorstaan vragen om een afweging op nationaal niveau. We erkennen dat lokale afwegingsruimte belangrijk is en natuurlijk ook de rol die gemeenten hebben onder de Omgevingswet.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38b	NR	<p>2. Zorg voor een integrale afweging i.r.t. sectorale programma's</p> <p>Wat ons betreft moet regie vanuit het rijk in de eerste plaats gericht zijn op betere interdepartementale afstemming. Regie door het rijk betekent ook acteren als één rijksoverheid. In H1 schrijft u dat de visie uit zal gaan van (1) een nieuwe balans tussen vitaal landelijk gebied, landbouw en natuur, (2) toekomstbestendige transitie ten aanzien van energie, grondstoffen, circulaire economie en verkeer en vervoer en (3) sociaal en economisch sterke steden en regio's met ruimte voor duurzaam en gezond wonen en werken. Binnen een bestaande fysieke leefomgeving met waarden en karakteristieken. Hierbij is het water- en bodemsysteem sturend voor de te maken keuzes, in balans met de andere opgaven. U verwijst hierbij o.a. naar WBS, NPLG en PEH. Wij denken dat het volgende kan helpen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Stel heldere en langdurige nationale doelen. - Bespreek de onderlinge relatie tussen prioriteiten. Over de gestelde prioriteiten heen kan namelijk sprake zijn van conflicterende of elkaar versterkende beleidsopties. Een keuze voor het één in een bepaald beleidsveld heeft effect op het ander in een ander beleidsveld. - We vragen u ook om aan te geven hoe de Nota Ruimte zich zal verhouden tot nationale programma's en beleidsbrieven zoals NPLG en NMP. 	<p>De nationale programma's vormen een belangrijke bouwsteen voor de Nota Ruimte. Die werken aan sectorale uitdagingen. In de Nota Ruimte is het doel om deze sectorale uitdagingen integraal te bij elkaar te brengen. Wij erkennen ook het belang van brede interdepartementale afstemming, in het proces om te komen worden de onderlinge relaties tussen sectorale thema's continu interdepartementaal besproken. Het voorstel om heldere en langdurige doelen nationale doelen te stellen nemen we mee in het proces naar de Nota Ruimte.</p>
38c	NR	<p>3. Schenk aandacht aan draagvlak, brede welvaart en gemeentelijke belangen en rollen bij het beschrijven van de noodzaak tot regie en een Nota Ruimte.</p>	<p>Bedankt voor uw reactie. We zullen uw suggestie meenemen in het opstellen van de Nota Ruimte.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38d	mer	<p>4. We snappen de focus op nieuwe keuzes, maar bevelen aan om eerder berekendeffecten opnieuw tegen het licht te houden. Wetenschappelijke kennis en inzichten zijn inmiddels weer veranderd en reeds ingezette beleidslijnen kunnen daardoor toch anders uitpakken dan aanvankelijk ingeschat. Het is zaak dat de uiteindelijke MER voldoende (milieu)informatie bevat om een adequate toets te kunnen doen. Uit het recente Monitoring mer 2021 Eindrapport, in opdracht van de staatssecretaris van het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, blijkt dat bijna 9 op de 10 milieueffectrapportages belangrijke informatietekorten hebben. Wij hopen dat dit zich bij deze MER niet zal voordoen.</p>	<p>De focus ligt weliswaar op het beschrijven van effecten die nieuw zijn ten opzichte van (het MER bij) de NOVI, maar het oordeel dat in dit MER gegeven wordt, dient het geheel te bezien. Dat betekent dat de beoordeling in het MER geen vergelijking met de beoordeling in het MER bij de NOVI is, maar een beoordeling ten opzichte van de referentiesituatie. Zodoende wordt invulling gegeven aan het voorzien in de juiste milieuinformatie.</p> <p>Wij delen de zorg rondom de informatietekorten in veel van de lopende mer-trajecten. De mer-inspanning in dit traject is gericht op het volwaardig en vroegtijdig inbrengen van die (milieu)informatie. We hebben vertrouwen in het geschetste proces om de mer-procedure tot een goed eind te brengen.</p>
38e	mer	<p>5. Erken dat het lastig is een MER uit te voeren voor de Nota Ruimte, maar dat het wel belangrijk is rekening te houden met trends en prognoses. Veel gemeenten ervaren een worsteling bij het opstellen van een MER voor de omgevingsvisie en we kunnen ons voorstellen dat dit ook geldt voor het rijk. Wees hier open over en geef, waar dat het geval is, aan dat het lastig is effecten van beleidskeuzes goed te beoordelen. We steunen de insteek om aan te sluiten bij de eerder bij de NOVI gehanteerde methodiek.</p>	<p>We onderschrijven de worsteling met MER bij de Omgevingsvisie. Dit wordt ook door de Commissie mer en gemeenten die bij hun Omgevingsvisies een MER opstellen onderschreven. Voor de aanpak in dit mer-traject zal daarop in het MER gereflecteerd worden. Daar waar het vanuit mer-perspectief niet lukt om voldoende concreet effecten te bepalen, zal dit eveneens aangegeven worden.</p> <p>Dank voor de steun voor de insteek om aan te sluiten bij eerder gehanteerde mer-systematiek.</p>
38f	mer	<p>6. Gelijktijdig met de NRD wordt gewerkt aan een contourennotitie. Hoe verhouden de varianten in de NRD zich tot de toekomstperspectieven in de contourennotitie en de uiteindelijke Nota Ruimte?</p>	<p>In de Contourennotitie zijn keuzeopties voor de langere termijn geschetst, die ook onderdeel zijn van de vier varianten. In de uiteindelijke Nota Ruimte is van keuzeopties geen sprake meer, maar presenteren we de keuzes in samenhang. Het MER vormt onderbouwing van de gemaakte keuzes. U vindt de Contourennotitie hier: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/30/contourennotitie-nota-ruimte</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38g	mer	<p>7. Zorg voor flexibiliteit en adaptief vermogen</p> <p>De wereld om ons heen verandert snel, en het ruimtelijk beleid moet flexibel genoeg zijn om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden. Het stimuleren van flexibiliteit en adaptief vermogen in de Nota Ruimte kan ervoor zorgen dat het beleid relevant blijft en kan inspelen op toekomstige ontwikkelingen. In onze visie op Nederland 2040 gaan we onder andere uit van digitale revoluties, veranderingen in demografie en een veranderende wereldorde. Onzekerheden en de daardoor benodigde flexibiliteit moeten een vertaalslag krijgen in de visie en beleidskeuzes. Geef erkenning aan de grote onzekerheden waarmee gewerkt wordt, evenals aan het feit dat de realiteit vaak al extremer is dan de meest ernstige klimaatscenario's. Het onderscheid tussen structurerende keuzes en richtinggevende uitspraken zien we als een positief stap in deze richting. We verzoeken om in de NRD duidelijk aan te geven in hoeverre de vier varianten houdbaar zijn bij verschillende maten van zeespiegelstijging.</p>	<p>In het MER zullen we laten zien hoe de varianten, uitgewerkt in integrale toekomstbeelden, zich houden ten aanzien van verschillende ontwikkelingen. Dan gaat het om zeespiegelstijging, maar ook een bandbreedte in demografische en economische ontwikkeling.</p>
38h	mer	<p>8. Schenk in alle varianten aandacht aan het type economie en de ruimte voor gezond gedrag.</p> <p>In een aantal varianten wordt expliciet vermeld wat voor een type economie we faciliteren in Nederland (circulair in variant B en kringlooplandbouw in variant A), maar hoe zit dit in de andere varianten? In Variant B wordt een mobiliteitstransitie geschetst en garandeert groen en blauw in de stad gezondheid en leefbaarheid. Ligt dit ook voor de hand bij de compacte verstedelijking en duurzame mobiliteit in Variant C? Hoe zit dit in de andere varianten?</p>	<p>De beschrijving van de MER-varianten in de NRD is bewust beknopt gehouden. Ze worden, onder andere op basis van de ruimtelijke voorstellen, uitgewerkt tot integrale toekomstbeelden, waarbij alle sectorale onderwerpen volwaardig aan bod komen.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38i	mer	<p>9. Maak een weging en geef aan wat het belangrijkste is. Hoe weegt u uiteindelijk de verschillende thema's binnen het Rad van de Leefomgeving waarop gescoord wordt? Achteraf zal voor de lezer duidelijk moeten zijn welke aspecten gewogen zijn en welke wegingszwaarte is toegekend ten opzichte van de ander en waarom.</p> <p>De waardering (tabel 4.2) vindt o.a. plaats d.m.v. een beoordeling van het spreidingsgebied van knelpunten. Maximaal positief effect is wanneer de staat overal goed is, maximaal negatief effect wanneer de staat overal slecht is. Echter, er zijn ook situaties voor te stellen waarin er op één specifieke plek zoveel knelpunten zijn, dat het effect van een beleidsoptie toch als maximaal negatief te beoordelen is. Vanuit het principe van het voorkomen van afwentelen op andere regio's is daar wel voor te pleiten. Als concreet voorbeeld zouden we de aardbevings schade in Groningen kunnen nemen. De staat is niet overal slecht, maar desalniettemin kunnen we inmiddels wel stellen dat er een maximaal negatief effect is bereikt. Wordt dit opgelost door te werken met aandacht voor effecten in verschillende gebieden (p.22-23)? Hoe werkt dit?</p>	<p>Het MER is niet het instrument waarin de keuzes gemaakt worden, maar levert de beslisinformatie waarmee we een gewogen besluit kan nemen over kwesties. Wegingszwaarten toekennen is dan ook expliciet geen onderdeel van het MER: het MER levert zuivere en objectieve informatie die door ons betrokken kan worden bij het kiezen van een voorkeursrichting. Daar kunnen velerlei overwegingen aan ten grondslag liggen (bestuurlijk/politiek, financieel, milieu etc.). De weging en verantwoording van de beleidskeuzen landt in de Nota Ruimte zelf.</p>
38j	mer	<p>10. Beoordeel het effect van verschillende sturingsstijlen. In de beoordeling van de varianten, keuzes en richtingen, zal een indicatie worden gegeven van de mate waarop de regie door het rijk de impact mogelijk versterkt of verzwakt. Dit zal gebeuren op basis van een eenvoudige driepuntsschaal met toelichting. Dit zal ook zeer indicatief zijn, omdat de wijze van invulling én de samenhang van deze regie met de sturing op andere niveaus én autonome ontwikkeling, sterk bepalend zijn voor de uiteindelijke impact.</p> <p>We vinden het goed dat hiermee rekening gehouden wordt en zijn hier graag bij betrokken.</p>	<p>Dank voor het onderschrijven van de aanpak. Zoals vernoemd in de NRD worden de beoordelingen gevalideerd op vier manieren. De VNG is onderdeel van dit validatieproces.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38k	mer	<p>11. Zorg voor een brede beoordeling m.b.v. brede welvaart – sociaal en fysiek.</p> <p>In lijn met onze opmerking over de titel ‘Nota Ruimte’, zouden aspecten van brede welvaart wat ons betreft meegenomen moeten worden in de weging van de varianten. Niet alleen in de beleidskeuzes, maar ook bij de inschatting van effecten is structurele aandacht voor sociale, culturele en economische behoeften nodig. Dit vergroot vertrouwen, draagvlak en vergemakkelijkt gebiedsprocessen. Het gaat bijvoorbeeld om de verdeling van welvaart over groepen en effecten voor latere generaties. Kijk breder dan de fysieke leefomgeving en benut informatie uit de monitor Brede Welvaart van CBS.</p>	<p>In aanvulling op het bestaande beoordelingskader (het zgn. Rad van de Leefomgeving) wordt in het MER een beschouwing opgenomen over de wijze waarop het Rad zich verhoudt tot het belang van Brede Welvaart. Deze zienswijze geeft om die reden aanleiding tot het aanvullen van het Rad van de Leefomgeving met de dimensie ‘Brede Welvaart’.</p>
38l	mer	<p>12. Neem de uitvoeringskracht bij gemeenten mee in de beoordeling van effecten.</p> <p>U schrijft de Nota Ruimte af te zullen sluiten met een hoofdstuk ‘Uitvoering’. In de Omgevingswet heeft het Rijk vastgelegd dat medeoverheden, met name gemeenten, veel afwegingsruimte krijgen. De invulling van de ambities zijn daarmee grotendeels bij gemeenten en provincies gelegd. Provincies, regio’s en gemeenten zien zich in toenemende mate geconfronteerd met een stapeling van opgaven. Daarbij kampen ze met dalende budgetten en een mismatch tussen (beschikbaarheid van gekwalificeerd) personeel en de vereisten binnen de veranderende context. Kennistekort, capaciteitsgebrek en ontoereikende budgetten beperken de uitvoeringskracht zeer. Dit heeft uiteindelijk effect op de mogelijkheid om beleidsambities van het rijk te realiseren en daarmee beïnvloedt het de milieu impact.</p> <p>Duidelijk zal moeten worden gemaakt in welke mate uitvoeringsaspecten een rol hebben gespeeld in afwegings- en sturingsprincipes en de weging van die principes</p>	<p>Indiener noemt terechte zorgpunten rondom de uitvoering van de beleidskeuzes die vastgelegd gaan worden in de Nota Ruimte. Van het MER mag verwacht worden dat deze zorgpunten meegewogen worden in de beoordeling van (de effectiviteit van) het voorkeursalternatief.</p>

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38m	mer	Onderzoek de uitvoeringskracht. In het MER moet aangegeven worden of de uitvoeringskracht voldoende is opdat het doelbereik wordt gehaald c.q. in welke mate sturing en facilitering vanuit het rijk nodig is voor het realiseren van deze ambities. Uitvoeringskracht is immers randvoorwaardelijk voor ambities, prioriteringen en planning. Ga daarbij in op de middelen en instrumenten die Rijk, provincie en gemeenten tot hun beschikking hebben om de doelen te halen. Verken daarbij ook de noodzaak c.q. opties voor beleid in internationaal verband.	Dit beeld wordt gedeeld: in het MER wordt (als onderdeel van de toets op de sturingsfilosofie) beschouwd of de gekozen middelen en instrumenten van het Rijk doelmatig zijn om de doelen te behalen. Dit zal gebeuren op basis van een eenvoudige driepuntsschaal met toelichting. Dit zal ook zeer indicatief zijn, omdat de wijze van invulling én de samenhang van deze regie met de sturing op andere niveaus én autonome ontwikkeling, sterk bepalend zijn voor de uiteindelijke impact.
38n	NR	Ontsotting. De schotten tussen de bestaande rijksbudgetten staan een efficiënte en integrale aanpak in de weg. Bestaande rijksbudgetten voor opgaven die in de regio's moeten worden uitgevoerd moeten worden ontschot. Deze budgetten dienen per regio als één budget beschikbaar te komen.	Bedankt voor uw reactie. We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte.
38o	NR	Extra budget. Additionele opgaven kunnen zelden zonder extra budget gerealiseerd worden. Er moet dus financiële ruimte gezocht worden om overheden in staat te stellen nieuwe ruimtelijke opgaven, zoals de transitie naar een klimaatbestendige leefomgeving, te volbrengen.	Bedankt voor uw reactie. We zullen uw suggestie meenemen bij het opstellen van de Nota Ruimte.
38p	NR	Kennisontwikkeling. Tevens moet meer worden geïnvesteerd in kennisontwikkeling op regionaal niveau.	Bedankt voor uw reactie. We zullen uw suggestie meenemen in het opstellen van de Nota Ruimte.
38q	NR	Beperk het aantal nationale programma's en borg de samenhang. Overweeg hoe de uitwerking van de Nota Ruimte moet worden vertaald in sectorale nationale programma's en hoe die programma's zodanig worden gepositioneerd dat deze een ondersteuning zijn van integrale doelen op nationaal niveau. Daarbij speelt ook de keuze in de hoeveelheid programma's. Immers, al die programma's vragen om aansturing, coördinatie, beslissingen, evaluatie en bijsturing. De vraag is hoe groot de 'span-of-control' is? Hoe werkbaar zijn de individuele processen? Immers, dat wordt bepaald door de beschikbaarheid van mensen en middelen in de verantwoordelijke organisaties.	Onderdeel van de Nota Ruimte wordt een beleidsagenda. Daarin komt te staan welke onderwerpen verder uitgewerkt gaan worden en op welke manier. De oproep om te overwegen aan welke en de hoeveelheid nationale programma's gewerkt wordt na de Nota Ruimte nemen we mee.

#	Type	Deelzienswijzen	Reactie
38r	mer	Laten we als één overheid samenwerken. U schrijft dat validatie van de expert judgements in het MER zal plaatsvinden door een begeleidingsteam waarin wij kunnen deelnemen. Graag horen we hoe en wanneer dit vorm gaat krijgen, zodat we een afweging kunnen maken wie hier vanuit de VNG het beste zitting in kan nemen.	De wijze waarop de expert judgements worden gevalideerd, dient nog vorm te krijgen. Zodra er meer duidelijkheid is, zal er contact worden opgenomen met alle betrokkenen.

4 Begrippenlijst

BOL	Bestuurlijke Overleggen Leefomgeving
BZK	(ministerie van) Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
EZK	(ministerie van) Economische Zaken en Klimaat
IenW	(ministerie van) Infrastructuur en Waterstaat
JenV	(ministerie van) Justitie en Veiligheid
MER	milieueffectrapport
mer	milieueffectrapportage
NOVI	Nationale Omgevingsvisie
NRD	Notitie Reikwijdte en Detailniveau
OCW	(ministerie van) Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
PEH	Programma Energiehoofdstructuur
planMER	plan-milieueffectrapport
plan-mer	plan-milieueffectrapportage

Dit is een uitgave van het

**Ministerie van Binnenlandse Zaken
en Koninkrijksrelaties**

Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Postbus 20011
2500 EA Den Haag

www.minbzk.nl
www.denationaleomgevingsvisie.nl

november 2023